

Het Vlaamse en Belgische echtscheidingscijfer: evolutie, positionering, verklaringen en gevolgen

MARTINE CORIJN

INLEIDING

Inzake heel wat demografische indicatoren behoort België binnen een Europese context tot de midden-moot. Inzake het echtscheidingscijfer staat België in Europa en wereldwijd echter aan de top (Eurostat, 2015; OECD Family Database, 2015). Het echtscheidingscijfer in het Vlaamse Gewest is iets minder hoog dan in het Waalse en Brusselse Hoofdstedelijke Gewest (ADS-Bevolking, 2016). Over verklaringen voor en eventuele specifieke gevolgen van de Vlaamse positie inzake echtscheidingen is weinig gekend (Frans e.a., 2014; Mortelmans e.a., 2009). In internationaal vergelijkende studies staat de Belgische positie niet centraal (Dewilde & Uunk, 2008; Kalmijn, 2010; Perelli-Harris & Lyons-Amos, 2015). In deze bijdrage vullen we deze kennis aan door een beschrijvende vergelijking te maken van de evoluties en van de gevolgen van echtscheidingen. Als invalshoek nemen we het risico op alleen (blijven) wonen na een echtscheiding. Al of niet met een partner samenwonen is immers cruciaal voor tal van aspecten van welzijn (Corijn, 2016; Mortelmans e.a., 2011). Op 1.1.2016 woonde 41% van alle gescheiden volwassenen in het Vlaamse Gewest alleen en was van alle personen die alleenwoonden 26% gescheiden (SVR-Datawarehouse Demografie). Zeven jaar na een echtscheiding woont in Vlaanderen 45% van de betrokkenen (nog) niet opnieuw samen met een partner (Vanassche e.a., 2013). In de context van een vermaatschappelijking van de gezondheidszorg vormen (gescheiden) alleenwonenden en alleenstaande ouders een risicogroep (Van Deurzen, 2014).

In een eerste deel schetsen we de maatschappelijke context waarin echtscheidingen plaatsvinden in ons land en in 3 buurlanden. In een tweede deel staat het welzijn en de gezondheid na een echtscheiding centraal. De onderzoeksvraag luidt: *wordt het individuele economische, gezondheids-, psychische en sociale welzijn beïnvloed door de ervaring van een echtscheiding en/of door het al dan niet samenwonen met*

een partner? We stellen de gegevens en methode voor die we gebruiken om de onderzoeksvraag te beantwoorden en bespreken de resultaten. In een derde deel vatten we de resultaten samen en belichten we de vooruitzichten voor 2030. We staan stil bij publieke en maatschappelijke kosten en baten van echtscheidingen en sluiten af met signalen en vragen voor het beleid.

1 De context van het Vlaamse en Belgische echtscheidingscijfer

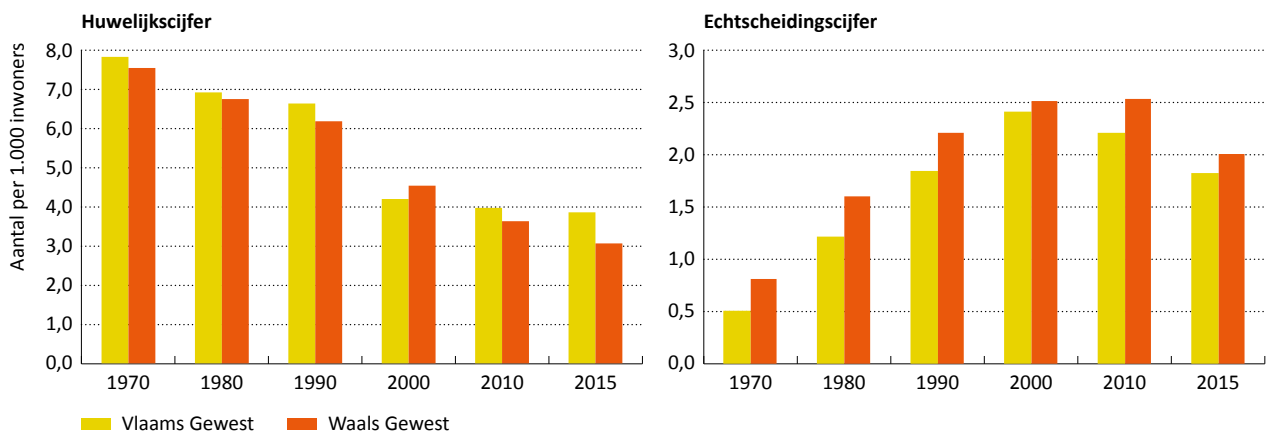
De toename van het aantal echtscheidingen sinds de jaren 1970 verliep in elk Belgisch gewest en in elk Europees land niet met eenzelfde tempo. In diezelfde periode daalde het aantal huwelijken, wijzigde de echtscheidingswetgeving en veranderden de opvattingen over huwelijk en echtscheiding (1.1). Eenmaal gescheiden komen mannen en vrouwen in een nieuwe leefvorm terecht (1.2). We sluiten af met een aanzet tot verklaring van de verschillen tussen gewesten en tussen landen (1.3).

1.1 Trends

1.1.1 Evolutie van het huwelijks- en echtscheidingscijfer

Trends inzake het echtscheidingscijfer staan niet los van deze inzake het huwelijkscijfer. De daling van het aantal huwelijken en de toename van het aantal echtscheidingen sinds de jaren 1970 zijn ontwikkelingen die behoorden tot de Tweede Demografische Transitie (Lesthaeghe & Van de Kaa, 1986). De wijzigingen in de vormgeving van de start van de relatievorming zijn voor het Vlaamse Gewest, België en Europa goed gedocumenteerd (ADS-Bevolking, 2016; Corijn, 2015a; Eurostat, 2015; OECD Family Database, 2015; Pasteels e.a., 2013a; Perelli-Harris & Lyons-Amos, 2015). De opkomst van het ongehuwd samenwonen vóór een eerste huwelijk en het uitstel van het huwelijk waren de belangrijkste veranderingen. Sinds 1970 daalt het huwelijkscijfer (aantal huwelijken per 1.000 inwoners) in het Vlaamse en Waalse Gewest. In de jaren 1990 versnelde deze dalende tendens onder meer door de opkomst van het ongehuwd samenwonen. Het Vlaamse huwelijkscijfer was hoger dan het Waalse; in 2000 was het eenmalig lager dan het Waalse. Vanaf 2000 zette de verdere daling van het huwelijkscijfer zich sterker verder in het Waalse Gewest dan in het Vlaamse Gewest. Dit resulteerde in 2015 in een hoger huwelijkscijfer van 3,86 huwelijken per 1.000 inwoners in het Vlaamse Gewest tegenover 3,08 in het Waalse Gewest (figuur 1).

Figuur 1. Evolutie van het huwelijks- en echtscheidingscijfer, Vlaams en Waals Gewest, 1970-2015, in aantal huwelijken en echtscheidingen per 1.000 inwoners

Bron: ADS. SVR-bewerking.

In 2015 was bij een eerste huwelijk de bruidegom gemiddeld genomen 32,9 jaar in het Vlaamse Gewest en 32,7 jaar in het Waalse Gewest; de bruid was respectievelijk 30,3 jaar en 30,6 jaar (ADS-Bevolking). Recent worden in het Vlaamse Gewest de meeste huwelijken voorafgegaan door een periode van ongehuwd samenwonen (Pasteels & Mortelmans, 2011). In de leeftijdsgroep waarin een eerste huwelijk doorgaans werd overwogen (18-29-jarigen) was op 1.1.2016 in het Vlaamse Gewest 33% van diegenen die met een partner samenwoonden gehuwd; in het Waalse Gewest 26%. Sinds 1970 veranderde de samenstelling het huwelijkscijfer sterk daar steeds meer huwelijken niet meer eerste huwelijken (tussen twee ongehuwden) waren, maar hertrouw betroffen. Het aandeel hertrouw steeg van 11% tot 34% in 2015 in het Vlaamse Gewest en tot 40% in het Waalse Gewest (ADS-Bevolking).

Het aantal echtscheidingen per 1.000 inwoners nam in het Vlaamse en Waalse Gewest¹ sterk toe van 1970 tot 2000 (figuur 1). Nadien daalde het echtscheidingscijfer in het Vlaamse Gewest en stabiliseerde het in het Waalse Gewest. Sinds 2010 daalt het ook in het Waalse Gewest. Dit resulteerde in 2015 in 1,82 echtscheidingen per 1.000 inwoners in het Vlaamse Gewest en 2,00 in het Waalse Gewest. Het Vlaamse echtscheidingscijfer lag telkens lager dan het Waalse; in 2014 was dit verschil klein geworden. Een meer informatieve indicator is de echtscheidingskans berekend aan de hand van het aantal echtscheidingen per 1.000 echtparen. Wij beperken die tot de echtparen die een reëel risico lopen op een echtscheiding namelijk de (helft van de) 18- à 79-jarige gehuwden (figuur 2). De daling van de echtscheidingskans sinds de eeuwwisseling verliep in beide gewesten via een tussentijdse stijging naar aanleiding van een wijziging in de echtscheidingswetgeving in april 2007. In het Vlaamse Gewest ligt de echtscheidingskans aanzienlijk lager dan in het Waalse Gewest. In het Vlaamse Gewest lopen recent op jaarbasis 9 op de 1.000 huwelijken spaak; in het Waalse Gewest 12. In 2015 was de echtscheidingskans in het Vlaamse Gewest iets lager dan in 2000; in het Waalse Gewest was die iets hoger.

Figuur 2. Evolutie van de echtscheidingskans, Vlaams en Waals Gewest, 2000-2015, in aantal echtscheidingen per 1.000 echtparen jonger dan 80 jaar

Bron: ADS-Bevolking, bewerking SVR.

De evolutie van de echtscheidingskans tussen 2000 en 2015 berust op een uiteenlopende evolutie van haar onderliggende componenten (Corijn, 2015b). De daling van het aantal echtscheidingen in het Vlaamse Gewest was groot (-18,3%); deze van het aantal echtparen was minder sterk (-12,9%). Hierdoor daalde de echtscheidingskans met 6,2%. De daling van het aantal echtscheidingen in het Waalse Gewest was iets minder groot (-14,6%). Het aantal echtparen daalde er iets sterker (-18,4%) waardoor de echtscheidingskans steeg met 5,2%. Het dalende aantal echtscheidingen in beide gewesten impliceert dus

¹ Alle echtscheidingen die in het buitenland gesloten huwelijken beëindigen, worden in Brussel geregistreerd; hierdoor is een vergelijking inzake het aantal echtscheidingen met het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest niet aangewezen.

in het Vlaamse Gewest een lichte daling van de echtscheidingskans en in het Waalse Gewest een lichte stijging van die kans. Echtscheidingskansen naargelang van het jaar waarin werd gehuwd, wijzen voor het Vlaamse Gewest vooral op een vervroegd uit de echt scheiden. Van de paren die huwden in 1980 was 18% binnen de 15 jaar gescheiden; de paren die huwden in 2000 hadden dit aandeel reeds binnen de 9 jaar bereikt (Corijn, 2015b). Hierdoor zal de cohort-specifieke echtscheidingskans van 1 op de 3 huwelijken (geldig voor paren gehuwd in 1980 na 34 jaar) door meer recent gehuwden sneller worden bereikt.

De aard van de echtscheidingen is ook gewijzigd. In België betroffen in 2015 6 op de 10 echtscheidingen huwelijken van 2 partners in hun eerste huwelijk; bij 4 op de 10 echtscheidingen had minstens één partner reeds een echtscheiding achter de rug (ADS-Bevolking)². Bij een eerste echtscheiding waren in het Vlaamse en Waalse Gewest in 2015 mannen gemiddeld genomen 45 jaar en vrouwen 43 jaar; in 2000 lagen deze leeftijden ongeveer 4 jaar lager. Eerste echtscheidingen gebeurden in beide gewesten bijna even snel na de huwelijksluiting (respectievelijk na 16,5 jaar en 17,1 jaar); in 2000 was dit ongeveer 1,5 jaar eerder. In het Vlaamse Gewest waren in 2013 bij 2 op de 3 echtscheidingen kinderen³ betrokken; in het Waalse Gewest lag dit aandeel iets lager (57%) (FOD Justitie, 2014). Dit verschil hangt onder meer samen met het feit dat in het Vlaamse Gewest meer kinderen binnen dan buiten een huwelijk worden geboren dan in het Waalse Gewest (respectievelijk 55% en 44% in 2013) (ADS-Bevolking). Ruim de helft van de Vlaamse echtparen die in 2013 uit de echt scheidde koos voor een echtscheiding met onderlinge toestemming (57%); Waalse echtparen kozen hier minder vaak voor (40%) (FOD Justitie, 2014).

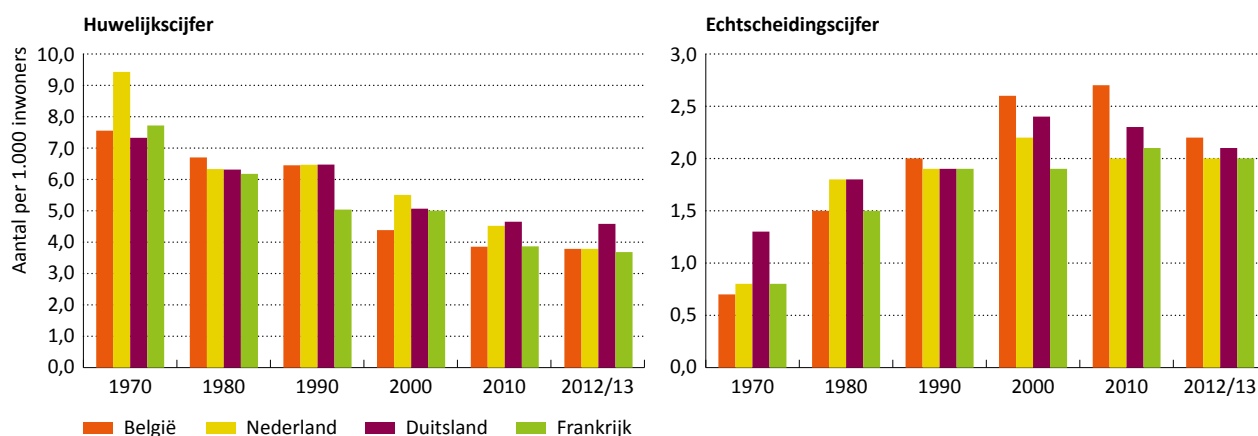
Binnen Europa staat het Belgische echtscheidingscijfer in de top 5; het Belgische huwelijkscijfer bevindt zich in de staartgroep (Eurostat, 2015; OECD Family Database, 2015). In deze bijdrage beperken we de positionering van België tot een vergelijking met 3 buurlanden: Nederland, Frankrijk en Duitsland (figuur 3). De daling van het huwelijkscijfer sinds 1970 was vooral sterk in de jaren 1990, behalve in Frankrijk waar al een sterke daling optrad in de jaren 1980. Frankrijk eindigde recent met het laagste huwelijkscijfer (3,7 huwelijken per 1.000 inwoners). Nederland startte in 1970 op een bijzonder hoog niveau en kende in de jaren 1970 een eerste sterke daling. Na 2010 zette enkel in Nederland de daling zich verder (tot 3,8). In Duitsland is de daling van het huwelijkscijfer sinds 2000 afgeremd, waardoor dit land met 4,6 huwelijken per 1.000 inwoners recent het hoogste huwelijkscijfer heeft. Ook in België is de daling sinds 2000 afgeremd waardoor er recent 3,8 huwelijken per 1.000 inwoners zijn. De opkomst van het ongehuwd samenwonen als startfase of als alternatief voor het eerste huwelijk begon in België en Duitsland later dan in Frankrijk en Nederland. In België (en ook in Duitsland) waren in 2011 nog steeds meer 15- à 29-jarigen die samenwoonden met een partner gehuwd (40-42%) dan in Frankrijk en Nederland (31%) (Census, 2011, SVR-bewerking). België en Duitsland kenden in 2008 een lager aandeel eerste huwelijken (respectievelijk 72% en 74%) dan Nederland en Frankrijk (respectievelijk 78% en 80%) (Eurostat, 2015).

In de jaren 1970 trad een eerste algemene stijging van het echtscheidingscijfer op. In België ging de stijging gestaag door tot 2000. België startte in 1970 op het laagste niveau (met 0,7 echtscheidingen per 1.000 inwoners), maar eindigde in 2000 op het allerhoogste niveau (met 2,6). In Frankrijk was de verdere stijging van het echtscheidingscijfer sinds 1990 minder uitgesproken. In België was de daling van het echtscheidingscijfer sinds 2010 het sterkst waardoor er recent minder verschil is tussen België en deze buurlanden. België behoudt echter met 2,2 echtscheidingen per 1.000 inwoners het hoogste cijfer. Recent gaan in België, Nederland en Frankrijk jaarlijks ongeveer 10 op de 1.000 echtparen uit elkaar (Eurostat, 2015).

2 In het Vlaamse Gewest zijn er proportioneel meer partners met een niet gekende burgerlijke staat bij de start van hun ontbonden huwelijk dan in het Waalse Gewest; dit leidt tot een vertekening bij een vergelijking.

3 Meerder- en minderjarige kinderen bij echtscheidingen met onderlinge toestemming; minderjarige kinderen bij echtscheidingen omwille van een onherstelbare ontwrichting van het huwelijk.

Figuur 3. Evolutie van het huwelijks- en echtscheidingscijfer 1970–2012/13, België en 3 buurlanden, in aantal huwelijken en echtscheidingen per 1.000 inwoners

Bron: Eurostat 2015, bewerking SVR.

Over de betekenis van de meest recente ontwikkelingen inzake echtscheidingen is nog enige onduidelijkheid. In de Verenigde Staten van Amerika en in Zweden wordt reeds langer een stabilisatie of daling van het aantal echtscheidingen vastgesteld (Härkönen, 2013). De daling van het aantal (eerste) echtscheidingen is deels een lange-termijn-gevolg van de daling van het aantal (eerste) huwelijken waardoor de groep gehuwden krimpt. Een verklaring voor de stabilisatie of daling van de echtscheidingskans wordt gezocht binnen de groep die nog huwt of gehuwd is. De leeftijd bij het eerste huwelijk is altijd een belangrijke voorspeller geweest van de echtscheidingskans: hoe jonger bij het eerste huwelijk, hoe groter de echtscheidingskans. Door het uitstel van het eerste huwelijk (onder meer door het voorafgaand ongehuwd samenwonen) steeg de huwelijksleeftijd en ging de echtscheidingskans dalen.

Naast de echtscheidingen zijn er de ontbindingen van een ongehuwd samenwonen; hierover zijn amper vergelijkende cijfers voorhanden. In Vlaanderen betrof voor vrouwen geboren in de jaren 1960 de ontbinding van hun eerste samenwonenrelatie in 3 op de 10 gevallen een ontbinding van een ongehuwd samenwonen; voor vrouwen geboren in de jaren 1970 was dit reeds 6 op de 10 (Pasteels e.a., 2013a). In Nederland gingen reeds in 2000 naast de 70.000 mensen die gehuwd waren ook 120.000 mensen die ongehuwd samenwoonden uit elkaar (Steenhof & Harmsen, 2002). Inzake de ontbinding van de eerste samenwonenrelatie (ongeacht of die gehuwd was of niet) staat België niet aan de top. In de generatie vrouwen geboren in 1955-64 had in Frankrijk in 2005 31% dit eerste samenwonen al ontbonden; in België en Nederland ligt dit aandeel iets lager (27%-28%). De aard van de ontbonden eerste samenwonenrelatie is voor deze vrouwen in deze 3 landen zeer uiteenlopend. In België domineerden echtscheidingen van huwelijken die werden voorafgegaan door een periode van ongehuwd samenwonen; in Frankrijk overheersten ontbindingen van een ongehuwd samenwonen; in Nederland waren ontbindingen van een direct huwelijk, van een huwelijk voorafgegaan door ongehuwd samenwonen en van ongehuwd samenwonen even sterk vertegenwoordigd (Galezewska, 2016).

In ons land gebeuren recent 42% van de echtscheidingen binnen de eerste 10 jaar na het huwelijk; een analoog aandeel geldt in Nederland (41%). In Frankrijk en Duitsland liggen deze aandelen iets lager (respectievelijk 38% en 37%) (United Nations, 2014). De meeste van deze kortere (en dus recentere) ontbonden huwelijken werden voorafgegaan door een periode van ongehuwd samenwonen met dezelfde partner en kenden dus een langere samenwoontijd. De impact van het ongehuwd samenwonen voorafgaand aan het huwelijk op de echtscheidingskans is met de tijd gewijzigd en hangt samen met de populariteit van het ongehuwd samenwonen in het land (Liefbroer & Dourleijn, 2006).

In België zijn bij 2 op de 3 echtscheidingen kinderen betrokken (FOD Justitie, 2014). Dit aandeel is groter dan in de buurlanden (OECD Family Database, 2015). In Duitsland zijn bijvoorbeeld bij 1 op de 2 echtscheidingen kinderen betrokken en in Frankrijk en Nederland bij 4 op de 10 echtscheidingen. Uit onderzoek blijkt dat kinderen een remmende factor zijn voor de echtscheidingskans, maar deze impact is niet in elk land of in elke periode even groot. In Duitsland was deze impact bijvoorbeeld veel geringer dan in

Nederland (Wagner & Weiss, 2006). Het hogere aandeel echtscheidingen waarbij kinderen betrokken zijn in België suggereert alvast dat kinderen in ons land geen remmende factor zijn voor een echtscheiding en/of dat kinderen ten tijde van de echtscheiding al meerderjarig zijn of uit huis zijn.

Verschillen tussen de gewesten in België en tussen België en de 3 buurlanden inzake echtscheidingstrends kunnen in principe maar ten volle worden begrepen als ook huwelijkstrends, trends inzake het aangaan en het verbreken van een wettelijk samenwonen en van een ongehuwd samenwonen zonder wettelijke regeling in rekening worden gebracht. Over ongehuwde (wettelijke) samenwoningen en de ontbindingen ervan zijn echter amper vergelijkende cijfers voorhanden.

1.1.2 \ Wetgeving en beleid

De evoluties inzake echtscheidingsgedrag werden medebepaald door veranderingen in de echtscheidingswetgeving en in de opvattingen aangaande huwelijk en echtscheiding. Deze veranderingen zijn niet geheel onafhankelijk van elkaar: soms wordt de wetgeving gewijzigd omdat het gedrag en de opvattingen zijn veranderd; soms veranderen het gedrag en de opvattingen omdat de wetgeving is gewijzigd (Perelli-Harris & Sánchez Gassen, 2012).

België kende in 1995 een belangrijke wijziging in de echtscheidingswetgeving die voornamelijk een inkorting van de echtscheidingsprocedure betrof. In 2007 werd de mogelijkheid gecreëerd om uit de echt te scheiden op basis van een onherstelbare ontwrichting van het huwelijk (Senaeve, 2013). Beide wetswijzigingen werden voorafgegaan door een lichte daling van het aantal echtscheidingen en gevolgd door een sterke piek. De wijziging van 1995 resulteerde in een verdere gestage toename van het aantal echtscheidingen; deze van 2007 kende na een piek in 2008 een gestage daling van het aantal echtscheidingen (figuur 2). Ook in de buurlanden wijzigde de echtscheidingswetgeving binnen een meer algemene trend met echtscheidingen zonder fout of schuld en met eenzijdige echtscheidingen (Härkönen, 2013). Onderzoekers proberen het verloop van de echtscheidingscijfers in Europa te modelleren aan de hand van het tijdstip van de wetswijzigingen. Alle wetswijzigingen (tot 2006) hebben tot permanente stijgingen van het aantal echtscheidingen geleid (González-Val & Marcén, 2012; González-Val & Viitanen, 2009).

Landen hebben een uiteenlopende wetgeving en een divers beleid met betrekking tot de gevolgen van een echtscheiding zoals inzake de financiële steun voor de kinderen en voor de ex-partner of inzake de verblijfsregeling voor de kinderen na een (echt)scheiding (Lyngstad & Jalovaara, 2010). Meer algemeen hebben landen een uiteenlopend beleid in termen van steun aan individuen versus aan gezinnen. Ze hanteren hiertoe onderscheiden taks- en transfersystemen (Perelli-Harris & Lyons-Amos, 2015). Regio's, zoals de Belgische gewesten, verschillen bijvoorbeeld inzake armoedebelief; maatregelen die vaak gescheiden ouders aanbelangen (Frans e.a., 2014). Anticipatie van de specifieke wettelijke gevolgen en van de specifieke beleidssteun door de potentieel betrokkenen kan de echtscheidingskans beïnvloeden.

1.1.3 \ Opvattingen

Opvattingen over echtscheiding hangen deels samen met opvattingen over huwelijk en over ongehuwd samenwonen. Deze opvattingen worden nog steeds grotendeels beïnvloed door de levensbeschouwing van de betrokkenen. De meer katholieke achtergrond van de Vlaamse bevolking weerspiegelde zich in 2009 in 30% die het huwelijk een verouderde instelling vond; bij de meer seculiere Waalse bevolking liep dit op tot 40% (Corijn, 2013c; Deboosere e.a., 2011). Een vergelijking met de buurlanden wordt doorkruist door een katholieke meerderheid in België en Frankrijk en een protestantse meerderheid in Nederland en Duitsland (Kalmijn, 2010). De steun voor een huwelijk was in 2009 in België en Frankrijk lager dan in Nederland en Duitsland. Tussen 1981 en 2009 won vooral in België de opvatting veld dat het huwelijk een verouderde instelling is; deze toename was minder sterk in Nederland en in Duitsland. In Frankrijk wijzigde die opvatting nog amper gedurende deze periode. België maakte ter zake als het ware de sterkste inhaalbeweging (Halman e.a., 2011). De aanvaarding van echtscheiding is in alle Europese landen toegenomen (Rijken & Liefbroer, 2011). De verschillen ter zake tussen de landen en tussen de regio's binnen een land zijn echter groot (Kalmijn, 2007; Kalmijn & Uunk, 2007). Bovendien hangt de opinie ter zake nauw

samen met de mate van voorkomen van echtscheiding in het land (Gelissen, 2003). In Europa hangt het echtscheidingscijfer sterker samen met het kerkbezoek in het land dan met minder traditionele opvattingen over echtscheiding (Kalmijn, 2010). De steun voor echtscheiding was in 2009 in België lager dan in Frankrijk en lager dan in Nederland en Duitsland (Halman e.a., 2011). De stelling dat een echtscheiding gewoonlijk de beste oplossing is als een koppel de problemen in zijn huwelijk niet kan oplossen, vond in 2012 in Vlaanderen bij 2 op de 3 volwassenen steun. In Frankrijk lag dit aandeel lager (56%) en in Duitsland hoger (72%) (Pickery e.a., 2015). Opvattingen over (echt)scheiding worden minder tolerant als expliciet naar de betrokkenheid van kinderen wordt verwezen (Rijken & Liefbroer, 2011). In 2012 vond 37% Vlamingen het niet kunnen dat gehuwden met jonge kinderen uit elkaar gingen; voor gehuwden zonder kinderen bedroeg dit amper 4%. Maar tegelijkertijd was slechts 20% akkoord met de stelling dat ouders koste wat het kost hun huwelijk moeten in stand houden als er jonge kinderen zijn (Corijn, 2013c).

1.2 \ Gescheiden zijn

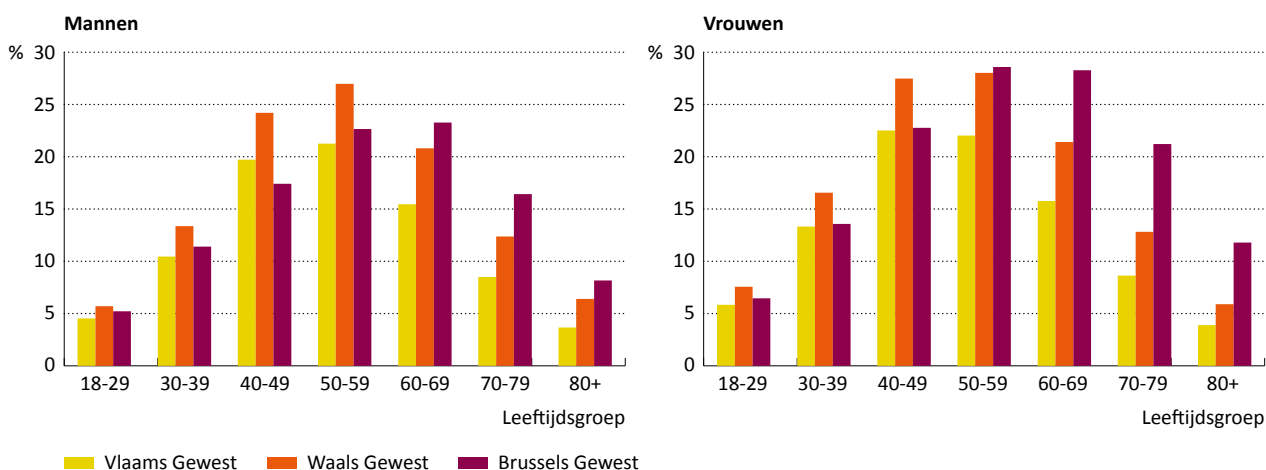
Evoluties van het echtscheidingscijfer geven op een bepaald tijdstip vorm aan de uit de echt gescheiden groep binnen de bevolking. Wie (tijdelijk) uit de echt gescheiden blijft, komt in een nieuwe leefvorm. Na een echtscheiding kan worden herpartnerd en kan de gezinsvorming verder worden gezet.

1.2.1 \ Gescheiden naar leeftijd

Het lagere Vlaamse echtscheidingscijfer van de voorbije decennia weerspiegelde zich op 1.1.2016 effectief, doch slechts in beperkte mate, in een lager aandeel gescheiden volwassenen (10% mannen en 11% vrouwen) dan in het Waalse Gewest (12% mannen en 14% vrouwen). De hogere Vlaamse huwelijksgeenigheid leverde een hoger aandeel gehuwde (inclusief hertrouwde) volwassenen en een lager aandeel ongehuwde volwassenen op.

Huwelijks-, hertrouw- en echtscheidingskansen variëren met de leeftijd (Corijn, 2005, 2012). Deze variatie geeft vorm aan de leeftijdsverdeling van het aandeel gescheiden personen onder de ooit-gehuwde personen (figuur 4). In ons land zijn vooral veertigers, vijftigers en zestigers gescheiden (gebleven). In elke leeftijdsgroep zijn er minder gescheiden volwassenen in het Vlaamse Gewest dan in het Waalse Gewest. In het Waalse Gewest is (ruim) 25% ooit-gehuwde veertigers en vijftigers gescheiden; in het Vlaamse Gewest gaat het om (ruim) 20%. Waalse zestigers halen de 20%; Vlaamse bereiken 15%. Gescheiden zijn (en blijven) is ook op latere leeftijd een zichtbare realiteit geworden in het Waalse Gewest waar ruim 10% ooit-gehuwde zeventigers gescheiden is. Het Brusselse Gewest onderscheidt zich door het hogere aandeel gescheiden mannen en vrouwen op latere leeftijd.

Figuur 4. Gescheiden per leeftijdsgroep, België per gewest, 2016, per geslacht, in % van ooit-gehuwden

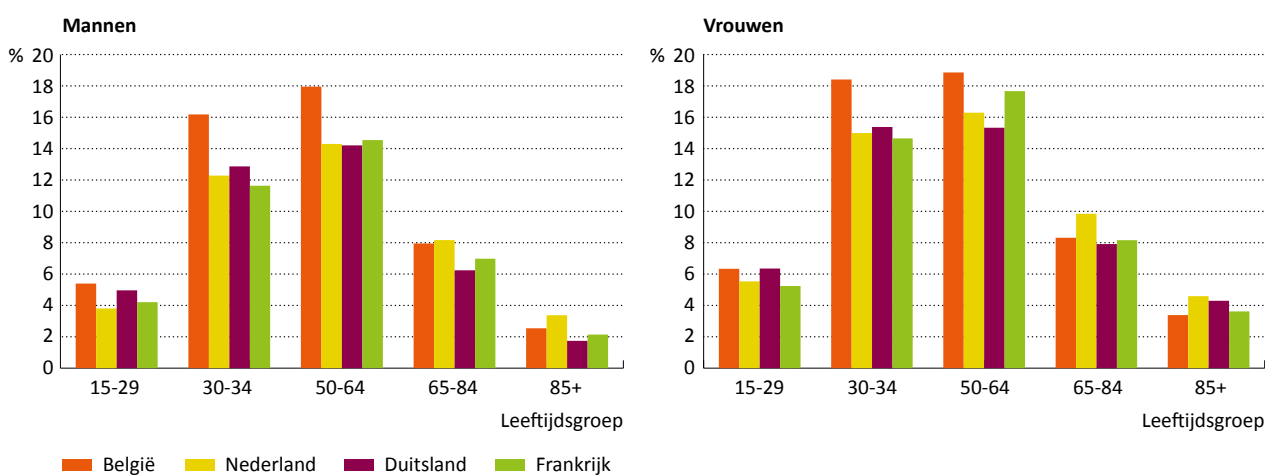

Bron: ADS-Bevolking, bewerking SVR.

In 2016 was in het Vlaamse Gewest 54% van de gescheiden mannen en 57% van de gescheiden vrouwen al 10 jaar of meer gescheiden gebleven; in het Waalse Gewest respectievelijk 54% en 59%. Gescheiden zijn is een blijvende/langdurende burgerlijke staat geworden (ADS-Bevolking, SVR-bewerking).

Het hogere Belgische echtscheidingscijfer vertaalde zich in 2011 in het grootste aandeel gescheiden mannen en vrouwen (respectievelijk 14,1% en 14,6% van de ooit-gehuwde bevolking van 15 jaar en ouder). Hoewel Frankrijk en Duitsland een zeer uiteenlopend verloop kenden van hun huwelijks- en echtscheidingscijfer hadden ze het geringste aandeel gescheiden mannen (11%) en vrouwen (12%). België had in 2011 een hoger aandeel gescheiden mannen en vrouwen in de leeftijdsgroep 30-64 jaar. Franse vrouwen van 50-64 jaar zijn en blijven vaker gescheiden. Op latere leeftijd hadden België en Nederland een iets groter aandeel gescheiden 65-à 84-jarige mannen; bij vrouwen van deze leeftijd staat Nederland aan de top. De generatie van 85 jaar en ouder werd amper getroffen door de voorbije echtscheidingstrends (of herhuwde) (figuur 5).

Figuur 5. Gescheiden per leeftijdsgroep, België en 3 buurlanden, 2011, per geslacht, in % van ooit-gehuwden

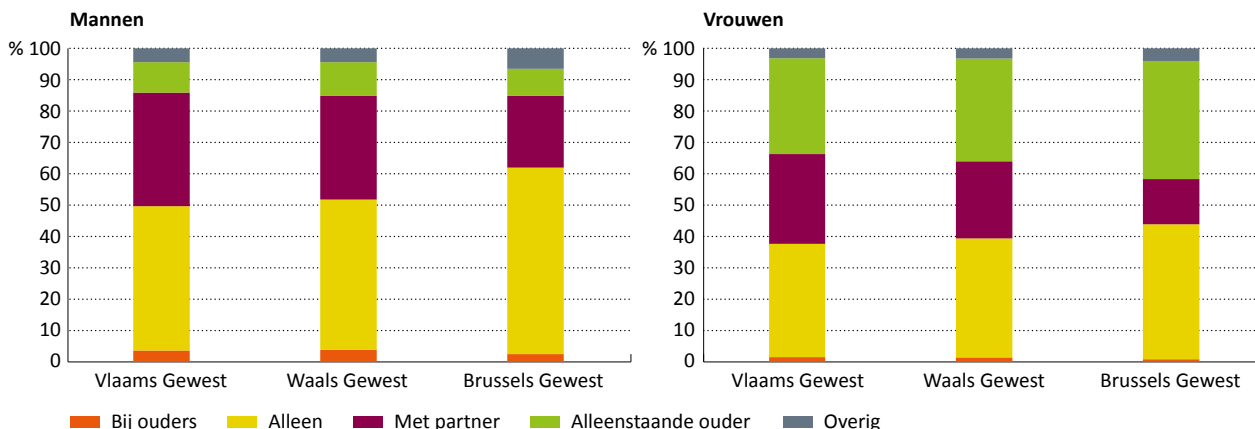
Bron: Census, 2011, bewerking SVR.

1.2.2 Gescheiden en leefvorm

Voor uit de echt gescheiden personen zijn alleenwonen en alleenstaande ouder zijn min of meer tijdelijke leefvormen naargelang van hun herpartnerkans. Voor de groep die na een (echt)scheiding opnieuw met een partner gaat samenwonen, is er weinig gedetailleerde informatie over de aard van de nieuw-samen-gestelde paren en gezinnen (Vanassche e.a., 2015a). Omdat gescheiden zijn het meest voorkomt bij 40-à 69-jarigen schetsen we hun leefvorm (figuur 6). In het Vlaamse Gewest wonen in 2016 uit de echt-gescheiden mannen en vrouwen van die leeftijd iets vaker opnieuw samen met een partner (respectievelijk 36% en 29%) dan in het Waalse Gewest (respectievelijk 33% en 25%), wat wijst op een iets hogere (ongehuwde) herpartnerkans in het Vlaamse Gewest. Niet herpartneren betekent voor gescheiden mannen van deze leeftijd vooral alleenwonen: 46% in het Vlaamse Gewest en 48% in het Waalse Gewest. Niet herpartneren betekent voor gescheiden vrouwen van deze leeftijd iets vaker alleenwonen (respectievelijk 36% en 38%) dan alleenstaande moeder zijn (respectievelijk 30% en 33%). In het Brusselse Gewest zijn deze aandelen van een andere orde met op deze leeftijd 60% alleenwonende gescheiden mannen en 43% alleenwonende gescheiden vrouwen en 38% gescheiden alleenstaande moeders.

Figuur 6. Leefvorm van gescheiden 40- à 69-jarigen, België per gewest, 2016, per geslacht, in %

Bron: ADS-Bevolking, bewerking SVR.

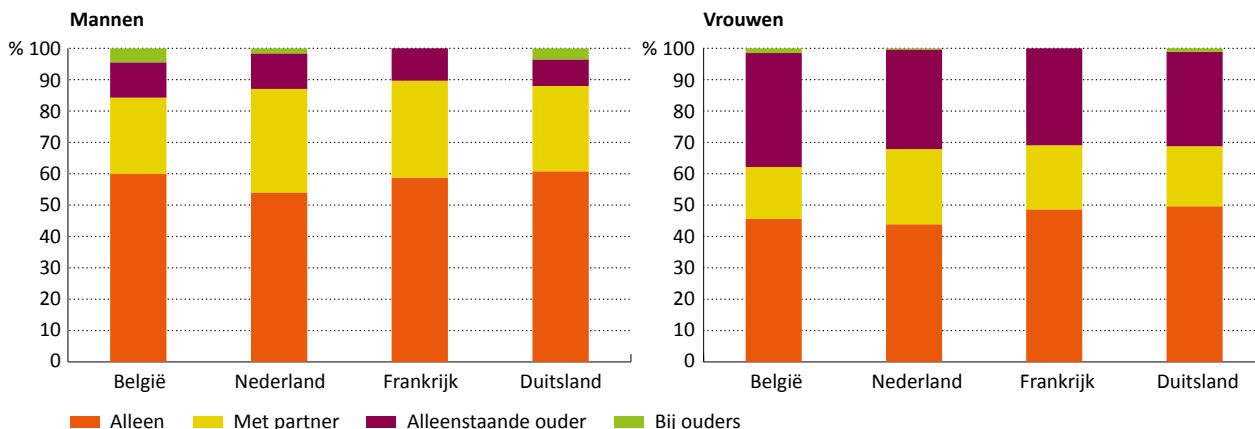
Binnen de 3 meest voorkomende leefvormen van 40- à 69-jarigen treedt een zeer divers profiel van burgerlijke staat op. In het Vlaamse Gewest valt in 2016 samenwonen met een partner op deze leeftijd nog hoofdzakelijk (bijna 85%) samen met gehuwd samenwonen; dit is in mindere mate zo in het Waalse Gewest (81%). In het Waalse Gewest zijn er ongeveer evenveel ongehuwde als uit de echt gescheiden personen die samenwonen met een partner (9%). Alleenstaande ouder zijn is op deze leeftijd in het Vlaamse Gewest hoofdzakelijk het gevolg van een echtscheiding (61%) of van een lopende echtscheidingsprocedure (9% gehuwd). In het Waalse Gewest is 1 op de 5 alleenstaande moeders ongehuwd, wellicht na het verbreken van een ongehuwd samenwonen; in het Vlaamse Gewest slechts 1 op de 6. Alleenwonen als 40- à 69-jarige is in beide gewesten voor 4 op de 10 mannen een zaak van ongehuwd zijn. Bij vrouwen is het in beide gewesten voor ruim 2 op de 10 een zaak van ongehuwd zijn en voor 2 op de 10 al een zaak van verweduwing (ADS-Bevolking, SVR-bewerking).

Het hogere echtscheidingscijfer en het hogere aandeel gescheiden personen in België weerspiegelt zich ook in de verdeling naar leefvorm (OECD Family Database, 2015). België heeft recent het hoogste aandeel eenoudergezinnen (12%). Nederland en Duitsland kennen een aandeel dat half zo hoog is (6%); Frankrijk neemt een middenpositie (8%) in. In België en Frankrijk woonden in 2011 meer gezinnen met kinderen (respectievelijk 44% en 43%) dan in Nederland en Duitsland (respectievelijk 37% en 35%). Binnen de gezinnen met kinderen is er in België en Nederland in 15% slechts één ouder; in Duitsland en Frankrijk in respectievelijk 18% en 20% (OECD Family Database, 2015).

In België en Duitsland woonde in 2011 ongeveer 1 op de 4 gescheiden 40- à 69-jarige mannen opnieuw samen met een partner; in Nederland en Frankrijk was dat ongeveer 1 op de 3 mannen. In België en Duitsland zijn er op die leeftijd ook minder gescheiden vrouwen die samenwonen met een partner (16%-19%) dan in Nederland en Frankrijk (20%-24%). Niet herpartneren betekent voor gescheiden mannen hoofdzakelijk alleenwonen. In België gaat 5% gescheiden mannen bij de ouders inwonen. Niet herpartneren betekent voor gescheiden vrouwen alleenwonen (dit gebeurt het vaakst in Frankrijk en Duitsland) of als alleenstaande moeder wonen (dit gebeurt het vaakst in België) (figuur 7).

Het aandeel nieuw-samengestelde gezinnen varieert van 9% in Frankrijk, over 13% in West-Duitsland tot 18% in Oost-Duitsland. De burgerlijke staat en de aard van de nieuw-samengestelde gezinnen verschilt sterk van land tot land. In Frankrijk is niet eens de helft van deze ouders gehuwd; in West-Duitsland zijn er 4 op de 5 gehuwd. In Frankrijk is er in amper 1 op de 5 van deze gezinnen een stiefmoeder; in West-Duitsland is die er in 1 op de 3 nieuw-samengestelde gezinnen (Kreyenfeld & Martin, 2011).

Figuur 7. Leefvorm van gescheiden 40-à 69-jarigen, België en 3 buurlanden, 2011, per geslacht, in %

Bron: Census 2011, bewerking SVR.

1.2.3 Opnieuw samenwonen met een partner en kinderen krijgen na een (echt)scheiding

Voor het Vlaamse Gewest zijn de patronen na de ontbinding van een eerste (gehuwde of ongehuwde) samenwonenrelatie goed in kaart gebracht (Matthijs, 1987; Pasteels & Mortelmans, 2011; Pasteels e.a., 2013a, 2013b; Vanassche e.a., 2013, 2015b). In het Vlaamse Gewest woont 5 jaar na echtscheiding meer dan de helft van de mannen en vrouwen opnieuw samen met een partner. Dit nieuwe samenwonen start bijna uitsluitend ongehuwd (Corijn, 2013a). Hertrouwkansen voor gescheiden personen dalen sinds geruime tijd in het Vlaamse Gewest (Corijn, 2005, 2012, 2013b). Voltijds inwonende kinderen vormen in Vlaanderen een rem op de herpartnerkans na een echtscheiding waardoor deze kans lager is voor vrouwen dan voor mannen. Deeltijds inwonende kinderen verminderen minder sterk de herpartnerkans, zowel voor mannen als voor vrouwen (Vanassche e.a., 2015b). Daarnaast beïnvloedt de leeftijd bij de echtscheiding ook heel sterk de herpartnerkans (Pasteels & Mortelmans, 2011; Pasteels e.a., 2012). Vergelijkende cijfers over het herpartneren na een echtscheiding in elk Belgisch gewest zijn niet voorhanden. In figuur 6 bleek enkel dat in het Vlaamse Gewest uit de echt gescheiden mannen en vrouwen iets meer ongehuwd herpartneren dan in het Waalse Gewest.

Heel wat studies over partnertrajecten zijn beperkt tot de leeftijd van 45 jaar waardoor het herpartnerproces na een echtscheiding onvolledig in beeld komt (Perelli-Harris & Lyons-Amos, 2015; Meggiolaro & Ongaro, 2008). In Europa geldt dat in landen waar vaker uit elkaar wordt gegaan, er ook sneller wordt herpartnerd (Galezewska, 2016). Na een eerste relatie-ontbinding wordt er steeds meer herpartnerd. Herpartneren na een echtscheiding start bijna uitsluitend met een ongehuwd samenwonen. De herpartnerkans daalt met de leeftijd; dat is zeker zo voor vrouwen (Galezewska, 2016). Kinderen en vooral voltijds inwonende kinderen vormen in de meeste Europese landen een remmende factor bij het herpartneren (Beaujouan, 2012; Galezewska, 2016; Wobma & de Graaf, 2009). Maar dit blijkt niet in alle tijden en in alle landen zo te zijn. Dit is bijvoorbeeld niet zo voor vrouwen in Duitsland (Ivanova e.a., 2013). De aard van de ontbonden relatie (ongehuwd samenwonen of huwelijk) speelt geen rol in de herpartnerkans (Galezewska, 2016). De Belgische generatie vrouwen geboren in 1950-69 had, na controle voor relevante determinanten, een grotere herpartnerkans dan de Franse en Nederlandse generatiegenoten (Galezewska, 2016).

Inzake echtscheiding en gezinsvorming zijn er 2 onderzoekslijnen. Een eerste soort studies onderzoekt of en hoeveel kinderen er worden geboren na een echtscheiding; een tweede soort studies gaat na of de ervaring van een (echt)scheiding het uiteindelijke aantal kinderen verhoogt, verlaagt of niet beïnvloedt (Corijn e.a., 2013; Meggiolaro & Ongaro, 2010). Uit onderzoek blijkt dat vooral partners die geen kinderen hebben ten tijde van hun echtscheiding nadien nog een kind krijgen. Dit is zo in het Vlaamse Gewest (Corijn e.a., 2013); in Nederland (Kalmijn & Gelissen, 2007) en Frankrijk (Beaujouan, 2011). Deze en andere bevindingen ondersteunen eenduidig de ouderschapshypothese; wie nog geen ouder is in de verbroken

relatie, wil een kind hebben in de nieuwe relatie. Minder eenduidige steun is er voor de commitment of bevestigingshypothese (men wil elke nieuwe relatie bevestigen met een kind, ongeacht de al aanwezige kinderen) of voor de sibling-hypothese (wie maar één kind had in de verbroken relatie, wil een broer/zus voor dat kind in de nieuwe relatie) (Wijckmans e.a., 2011). Het type ontbonden relatie bepaalt in Europese landen niet of er nog meer kinderen worden geboren in een nieuwe relatie. De kans op een volgende geboorte is wel geringer als men in de nieuwe relatie ongehuwd samenwoont dan als men hertrouwt (Galezewska, 2016). Onderzoek voor de Verenigde Staten van Amerika en voor Noorwegen toont aan dat vooral lager opgeleiden kinderen hebben bij meerdere partners (Guzzo & Furstenberg, 2007a, 2007b; Lappégård & Rønsen, 2011).

1.3 \ Aanzet tot verklaring

Zowel economische als culturele verklaringen worden ingeroepen om de veranderingen in het demografische gedrag sinds 1960 te duiden. Volgens de neoklassieke economische benadering weerspiegelt de toename van het aantal echtscheidingen de toegenomen economische onafhankelijkheid van vrouwen. De culturele verklaringen geven aan veranderingen in voorkeuren en waarden een prominente plaats (Neels, 2006). Om verschillen tussen het Vlaamse en het Waalse Gewest te duiden, grijpt men terug naar de opkomst van de industrialisering die in beide gewesten een sterk verschillende impact had op het morele en ideologische klimaat. In Wallonië ontstond een sterk geseculariseerde arbeidersbeweging die uitmondde in de oprichting van de socialistische partij. Pas later ontstonden in Vlaanderen de katholieke arbeidersbewegingen. Voor de jaren 1990 zochten Mortelmans e.a. (2009) een verklaring voor de lagere Vlaamse echtscheidingskans. Klassieke determinanten van de echtscheidingskans, zoals ongehuwd samenwonen vóór het huwelijk en kinderen in het huwelijk, bleken een sterkere rol te spelen in Vlaanderen dan in Wallonië en Brussel. Bovendien verdween het verschil in echtscheidingskans als in rekening werd gebracht hoeveel personen in elke opeenvolgende huwelijkscohort zich religieus noemden. Dit vormt een onderbouwing van het idee dat religieverschillen tussen de gewesten de echtscheidingskansen bepalen. De uiteenlopende start van de industrialisering op het einde van de 19^e eeuw en de erop volgende verzuiling in het Vlaamse en Waalse Gewest laten sporen na tot in het begin van de 21^e eeuw. Vijftien jaar na de eeuwwisseling stellen we nog steeds meer traditioneel gedrag vast in het Vlaamse Gewest dan in het Waalse Gewest.

In België treffen we, in vergelijking met de 3 buurlanden, enkele merkwaardige combinaties aan: een meer traditioneel huwelijkspatroon en een minder traditioneel echtscheidingspatroon; meer traditioneel gedrag en minder traditionele opvattingen maar ook minder traditioneel gedrag en minder traditionele opvattingen. Het Belgische huwelijkscijfer evolueerde in dezelfde richting als in de 3 buurlanden. Frankrijk liep hierbij voorop; Duitsland bleef iets achterop (Eurostat, 2015). Belgische jongvolwassenen wonen minder ongehuwd samen en zijn jonger als ze voor het eerst huwen (Eurostat, 2015). Het geringere aandeel eerste huwelijken kan wijzen op een meer traditioneel patroon van hertrouw na een echtscheiding. Dit meer traditionele gedrag gaat samen met de laagste steun voor een huwelijk in vergelijking met de 3 buurlanden (Halman e.a., 2011). België evolueerde van het land met het laagste echtscheidingscijfer in 1970 naar het land met het hoogste cijfer in 2013. Dit hoogste cijfer werd reeds in 1990 bereikt en ging toen samen met de grootste afkeuring van echtscheiding en met het hoogste kerkbezoek in vergelijking met de 3 buurlanden (Kalmijn, 2010). Die laagste steun voor een echtscheiding gold nog altijd in 2009 en ging ook toen gepaard met de laagste steun voor een huwelijk (Halman e.a., 2011). België kent het meest echtscheidingen waarbij kinderen zijn betrokken; een vaststelling die zeker niet onder de noemer van traditioneel gedrag kan worden geplaatst.

Voor de uiteenlopende start, het uiteenlopende tempo en de variatie van land tot land inzake de toename van het aantal echtscheidingen is geen enkelvoudige of eenduidige verklaring (Härkönen, 2013, 2014). De mogelijke verklaringen op maatschappelijk vlak gaan van economische ontwikkelingen, historisch-culturele en socio-culturele veranderingen, wettelijke wijzigingen en institutionele en beleidsverschillen. Elke afzonderlijke verklaring heeft haar beperkingen en elke verklaring hangt nauw samen met een andere verklaring. Maar samen hebben al deze genoemde trends de opvattingen gewijzigd, nieuwe subjectieve motieven voor echtscheiding gecreëerd en nieuwe trajecten na een echtscheiding mogelijk gemaakt. De toegenomen economische onafhankelijkheid van vrouwen heeft vooral middelen gecreëerd om uit de

echt te scheiden. Al deze veranderingen samen impliceerden dat meer mensen bereid, klaar en in staat waren (ready, willing, able) om uit de echt te scheiden (Härkönen, 2013; Sandström, 2012). Het testen van de maatschappelijke verklaringen is moeilijk en wordt belemmerd door het ontbreken van relevante cross-nationale gegevens over een langere periode. Er zijn eveneens tal van determinanten van de echtscheidingskans op individueel vlak. Voorbeelden zijn: tijdsaspecten (leeftijd bij huwelijk, periode waarin werd gehuwd, periode waarin uit de echt werd gescheiden), soort huwelijk (al of niet voorafgegaan door een periode ongehuwd samenwonen), betrokkenheid van kinderen, opleidingsniveau, economische status en inkomen, geslachtsrollen, opvattingen en waarden, migratie- en minderheidsstatuut, intergenerationele overdracht van echtscheiding, biologische en gezondheidsgerelateerde eigenschappen.... De aard van de impact van deze factoren op de echtscheidingskans is doorgaans eenduidig, doch de sterkte van de impact kan variëren van periode tot periode en van land tot land (Lyngstad & Jalovaara, 2010). Vergelijkende analyses van recente echtscheidingskansen op individueel vlak ontbreken.

2 \ Welzijn en gezondheid na een echtscheiding

2.1 \ Onderzoeksvraag

Echtscheidingen kunnen zowel kosten als baten met zich meebrengen en deze liggen niet enkel op persoonlijk vlak maar ook op publiek vlak. In deze bijdrage belichten we een aantal van deze eventuele kosten en baten op individueel vlak in het Vlaamse Gewest (in vergelijking met het Waalse Gewest) en in België (in vergelijking met 3 buurlanden). Empirisch onderzoek focust vooral op de negatieve gevolgen van een echtscheiding voor het economische, fysieke, psychische en sociale welzijn van de betrokkenen (Andress & Hummelsheim, 2009; Corijn & Van Peer, 2013; Mortelmans & Dewilde, 2008; Mortelmans e.a., 2011; Pasteels e.a., 2013b). Daarnaast is er een onderzoekslijn die aandacht schenkt aan de positieve gevolgen van het samenwonen met een partner voor allerlei aspecten van welzijn (Kamp Dush & Amato, 2005; Mortelmans e.a., 2011; Soons e.a., 2009). Opnieuw met een partner samenwonen na een echtscheiding lijkt dus een strategie met positieve gevolgen die de eventuele negatieve gevolgen van een echtscheiding kan milderen of zelfs te niet doen (Dewilde & Uunk, 2008; Jansen e.a., 2009; Symoens e.a., 2011). Herpartnerkansen na een echtscheiding zijn echter niet voor iedereen gelijk (Galezewska, 2016). Bij een studie over het welzijn na een echtscheiding moeten we dus tevens het welzijn door het al dan niet opnieuw samenwonen met een partner in rekening brengen. De onderzoeksvraag luidt: *Zijn er persistente (negatieve) gevolgen van een echtscheiding voor het welzijn, als er voor (positieve) gevolgen van het samenwonen met een partner wordt gecontroleerd?* Een bijkomende vraag is of beide effecten in elk Belgisch gewest en in België en elk buurland in dezelfde mate spelen. We beperken de onderzoeksvraag tot 25- à 65-jarige mannen en vrouwen omdat jongere en oudere leeftijdsgroepen te weinig echtscheidingservaring hebben en omdat voor hen andere en specifiekere kenmerken van welzijn relevant zijn.

2.2 \ Data en methode

We maken gebruik van de Belgische 'Generations and Gender Survey'-gegevens (GGS) uit 2009-10 om de samenhang van een echtscheidingservaring en van het samenwonen met een partner met een aantal aspecten van welzijn te onderzoeken in het Vlaamse en het Waalse Gewest. Deze Belgische survey maakt deel uit van een Europees project (www.ggp-i.org). Allerlei aspecten van de relatie- en gezinsvorming, de toetreding tot en uittrede uit de arbeidsmarkt, en van de relatie tussen mannen en vrouwen en tussen ouders en kinderen werden in deze survey bevraagd. In België namen meer dan 7.000 personen tussen 18 en 79 jaar deel aan het onderzoek (De Winter e.a., 2011). We selecteren de 25- à 65-jarigen die in het Vlaamse en Waalse Gewest woonden (respectievelijk 2.913 en 2.001 personen). Het aantal deelnemers uit die leeftijdsgroep dat in het Brusselse Gewest woonde is te gering voor een zinvolle analyse (N = 519). Met de data van de zesde ronde van de 'European Social Survey' (ESS) uit 2012 (www.europeansocialsurvey.org) onderzoeken we voor België en 3 buurlanden (Frankrijk, Duitsland, Nederland) de samenhang van een echtscheidingservaring en van het al dan niet samenwonen met een partner met tal van andere aspecten van het welzijn en het functioneren. De ESS heeft een vast terugkerend deel en een variërend

deel. In 2012 betrof het variërende deel een uitgebreide bevraging van het persoonlijke welbevinden. Er werden in totaal 54.656 personen van 15 jaar en ouder uit 29 landen mondeling ondervraagd. De response rate bedroeg 63%. De gegevens worden gewogen overeenkomstig de ESS-richtlijnen, zijnde de combinatie van een designgewicht en een populatiegewicht. Omdat we een onderscheid maken naar gelang van de burgerlijke staat, sluiten we weduwnaars en weduwes uit omdat zij op deze leeftijd een kleine specifieke groep (2%) vormen en we hen niet eenduidig bij een andere groep kunnen onderbrengen. Omdat we de focus leggen op het al dan niet samenwonen met een partner, sluiten we de groep uit die niet met een partner samenwoont, doch ook niet alleenwoont of enkel met kinderen samenwoont, maar bij ouders of bij anderen woont; dit betreft 9% van de afgebakende leeftijdsgroep.

De centrale onafhankelijke variabelen zijn de *ervaring van een echtscheiding* en *het al dan niet samenwonen met een partner*. Ongehuwden hebben per definitie geen echtscheiding meegemaakt. Er was geen informatie voorhanden over de ervaring van een ontbinding van een ongehuwd samenwonen. Informatie omtrent hoe lang men reeds gescheiden is of omtrent hoe lang men reeds met/zonder partner samenwoont was niet voorhanden. Korte- en lange-termijn gevolgen van een echtscheiding zijn nochtans niet gelijkaardig (Symoens e.a., 2011). Als afhankelijke variabelen fungeren tal van aspecten van het economische, fysieke, psychische en sociale welzijn.

Voor de GGS-data zijn dit:

- *Subjectieve armoede*: Met de inkomsten van uw huishouden voor ogen, is uw huishouden in staat om de eindjes aan elkaar te knopen? (zeer moeilijk tot eerder moeilijk versus eerder gemakkelijk tot zeer gemakkelijk);
- *Geen huiseigenaar* versus eigenaar van de huidige woning;
- *Geen goede fysieke gezondheid*: huidige algemene gezondheidstoestand redelijk, slecht of zeer slecht versus goed of zeer goed;
- Al dan niet *langdurige ziekte of chronische beperking*;
- Al dan niet *belemmerd in normale dagelijkse bezigheden* vanwege een lichamelijk of mentaal gezondheidsprobleem of een handicap;
- *Depressie-gevoelens*: som van de antwoorden op 7 items: Ervaren gevoelens in de voorbije week: neerslachtige stemming/verbonden voel/leven is mislukking/angstig/eenzaam/huilen/bedroefd (1 = nooit tot 4 = altijd);
- *Emotionele eenzaamheid*: som van het aantal ja-antwoorden op 3 items: Ik ervaar een leegte/ik voel me vaak in de steek gelaten/Er zijn voldoende mensen met wie ik me nauw verbonden (1 = ja 2 = min of meer 3 = neen);
- *Sociale eenzaamheid*: som van het aantal neen-antwoorden op 3 items: Er zijn voldoende mensen waarop ik kan terugvallen in geval van problemen/Ik heb veel mensen op wie ik volledig kan vertrouwen/Ik mis mensen om me heen (1 = ja 2 = min of meer 3 = neen).

Voor de ESS-data zijn dit:

- *Subjectieve armoede*: Hoe gemakkelijk/moeilijk kunt u rondkomen met uw huidig huishoudinkomen? (goed en redelijk goed versus moeilijk en zeer moeilijk);
- *Geen goede gezondheid*: Algemeen genomen, hoe is uw gezondheid? (zeer goed en goed versus redelijk, slecht of zeer slecht);
- *Depressieve gevoelens*: De veel gebruikte depressieschaal CES D (Center for Epidemiological Studies Depression Scale, Radloff, 1977; Van de Velde e.a., 2010) omvat 8 items waarbij op een schaal (van 1 = bijna nooit tot 4 = bijna altijd) wordt aangegeven hoe vaak men bepaalde gevoelens in de afgelopen week had: *zich gedeprimeerd voelen/voelen dat alles wat men deed met moeite ging/slecht geslapen/gelukkig/eenzaam/van het leven genieten/droevig/niet op gang kunnen komen*. Bij ontbrekende waarden op minder dan 6 van de 8 items werd het geslacht-specifieke gemiddelde van het betreffende item geïmputeerd. Een ongewogen som (met omkering van de scores inzake gelukkig en genieten) wordt geconstrueerd waarbij een hogere score wijst op meer depressieve gevoelens. De Cronbach's alpha bedraagt 0,80. De aspecten inzake het persoonlijke functioneren worden danig gescoord dat een hogere waarde beter persoonlijk functioneren aangeeft.
- *Zelfwaardering*: Een ongewogen som van antwoorden op de vragen *Over het algemeen denk ik heel positief over mezelf* (1 = eens – 5 = oneens) en *Ik voel mij nu en dan een mislukking* (1 = eens – 5 = oneens; omgekeerd gescoord) (zie ook Symoens e.a., 2014) (R tussen de twee items: 0,30).

- *Competentie*: Een ongewogen som van de antwoorden op de vragen: *De meeste dagen heb ik het gevoel dat ik iets voor elkaar heb gekregen* (1 = eens – 5 = oneens en omgekeerd gescoord) en *In mijn dagelijks leven krijg ik heel weinig gelegenheid om te laten zien hoe bekwaam ik ben* (1 = eens – 5 = oneens) (R = 0,19).
- *Autonomie*: een ongewogen som van de antwoorden op de vragen: *Ik voel mij vrij om zelf te beslissen hoe ik mijn leven leid* (1 = eens – 5 = oneens) en *Ik maak tijd vrij om de dingen te doen die ik echt wil doen* (0 = helemaal niet tot 10 = volledig) (R = 0,23).
- *Weerbaarheid*: Ongewogen som van de antwoorden op de vragen: *Als iets verkeerd gaat in mijn leven, kost het mij over het algemeen veel tijd voordat alles weer normaal verloopt* (1 = eens – 5 = oneens) en *Hoe moeilijk of makkelijk vindt u het om te gaan met belangrijke problemen die zich in uw leven voordoen?* (0 = uiterst moeilijk – 10 = uiterst gemakkelijk) (R = 0,39).
- *Doelgerichtheid*: Ongewogen som van de antwoorden op de vragen: *In hoeverre heeft u het gevoel dat u een bepaalde richting uitgaat in uw leven* (0 = helemaal niet – 10 = volledig) en *Over het algemeen voel ik, dat wat ik in mijn leven doe nuttig en waardevol is.* (1 = eens – 5 = oneens omgekeerd gescoord) (R = 0,34). De meting van de depressieve gevoelens correleert het sterkst met die van de zelfwaardering (-0,46); de samenhang tussen de metingen van het persoonlijke functioneren onderling is iets geringer (0,23 à 0,38).
- *Sociale ondersteuning*: *In hoeverre ontvangt u hulp en steun van mensen die dichtbij u staan als u dat nodig heeft?* (0 = helemaal niet – 6 = volledig).

We voeren (logistische) regressie-analyses uit per gewest of per land, apart voor mannen en vrouwen. Significante geslachts-, gewest- of landverschillen worden in bijlage vermeld; ze vormen niet de focus van ons onderzoek. In de tabellen 3, 4 en 5 geven we de odds-ratio's (een waarde hoger dan 1 wijst op een grotere kansverhouding dan de referentiecategorie; een waarde lager dan 1 wijst op een kleinere kansverhouding) of niet-gestandaardiseerde parameterschattingen (negatieve waarden wijzen op een lager niveau; positieve waarden wijzen op een hoger niveau dan het algemene gemiddelde) voor de 2 centrale onafhankelijke variabelen, na controle voor leeftijds- en opleidingsverschillen. We controleren voor opleidingsverschillen omdat de samenhang tussen het *opleidingsniveau* en een echtscheidingservaring in Europa doorheen de jaren is gewijzigd, doch niet overal in eenzelfde tempo (de Graaf & Kalmijn, 2006; Härkönen, 2013, 2014; Härkönen & Dronkers, 2006).

Volgens de *Belgische GGS-data* hebben in het Vlaamse Gewest significant meer 25- à 65-jarigen een huwelijk gesloten en significant minder een echtscheiding meegemaakt dan in het Waalse Gewest (tabel 1 en GGS-bijlagetabel). In het Vlaamse Gewest woont deze leeftijdsgroep significant vaker samen met een partner dan in het Waalse Gewest. In beide gewesten woont een analoog aandeel mannen en vrouwen samen met een partner, respectievelijk 78-79% in het Vlaamse Gewest en 71% in het Waalse Gewest. In het Vlaamse en Waalse Gewest zijn significant minder ooit-gescheiden 25- à 65-jarigen hoger *opgeleid* dan de nog gehuwden. Deze verschillen houden stand na controle voor eventuele leeftijdsverschillen, behalve bij Waalse mannen. Inzake het al dan niet samenwonen met een partner wonen hoger opgeleide Vlaamse mannen en Waalse vrouwen significant vaker samen met een partner; lager opgeleide Waalse mannen wonen significant minder vaak samen met een partner. Deze opleidingsdifferentiatie houdt stand na controle voor leeftijdsverschillen, behalve bij Vlaamse vrouwen (tabel 1).

In de *ESS-data* hebben Belgische en Duitse 25- à 65-jarige vrouwen significant vaker een echtscheiding achter de rug dan Nederlandse en Franse vrouwen; dit verschil is niet significant bij mannen. In België en Duitsland woont men op deze leeftijd significant minder vaak samen met een partner dan in Nederland en in Frankrijk. Vrouwen hebben significant meer ervaring met een echtscheiding dan mannen (20% versus 17%). Er wonen op deze leeftijd evenveel mannen als vrouwen samen met een partner (76% en 77%) (tabel 2 en ESS-bijlagetabel). De ervaring met echtscheiding varieert naargelang het opleidingsniveau; enkel Nederlandse hoger opgeleide mannen hebben, na controle voor leeftijdsverschillen, significant minder een echtscheiding achter de rug en Franse hoger opgeleide mannen hebben dit significant vaker achter de rug. Enkel in Duitsland wonen lager opgeleide vrouwen, na controle voor leeftijd, significant vaker samen met een partner dan andere vrouwen (tabel 2).

Tabel 1. Echtscheiding en partnerstatus en bijhorend opleidingsprofiel, 25- à 65-jarigen, Vlaams en Waals Gewest, 2010, per geslacht, in gewogen %

	Mannen		Vrouwen	
	Vlaams Gewest	Waals Gewest	Vlaams Gewest	Waals Gewest
Echtscheidingservaring	16	22	22	26
Lager opleidingsniveau	21	25	29	30
Midden opleidingsniveau	18	22	24	28
Hoger opleidingsniveau	11	20	17	20
Samenwonend met partner	79	71	78	71
Lager opleidingsniveau	77	66	78	72
Midden opleidingsniveau	76	73	79	66
Hoger opleidingsniveau	81	72	78	76
Ongewogen N	1.367	942	1.546	1.059
Gewogen N	1.527	853	1.610	1.803

Vet: % significant verschillend van deze met een midden opleidingsniveau binnen hetzelfde geslacht en gewest, na controle voor leeftijdsverschillen

Bron: Generations and Gender Survey, België, 2010, bewerking SVR.

Tabel 2. Echtscheiding en partnerstatus en bijhorend opleidingsprofiel, 25- à 65-jarigen, België en 3 buurlanden, 2012, per geslacht, in gewogen %

	Mannen				Vrouwen			
	B	N	F	D	B	N	F	D
Echtscheidingservaring	18	16	15	18	25	16	19	21
Lager opleidingsniveau	20	18	13	21	28	18	19	24
Midden opleidingsniveau	21	23	14	17	26	21	20	20
Hoger opleidingsniveau	15	10	23	13	20	11	14	15
Samenwonend met partner	74	79	80	73	73	79	78	76
Lager opleidingsniveau	72	79	82	73	72	81	79	81
Midden opleidingsniveau	78	79	76	74	75	78	78	67
Hoger opleidingsniveau	73	80	80	75	74	77	73	71
Ongewogen N	600	567	6.027	955	595	641	663	918
Gewogen N	294	430	1.660	2.296	292	494	1.900	2.225

B: België N: Nederland F: Frankrijk D: Duitsland

Vet: % significant verschillend van deze met een midden opleidingsniveau binnen hetzelfde geslacht en land, na controle voor leeftijdsverschillen

Bron: European Social Survey 2012, bewerking SVR.

2.3 Resultaten

Tot de persoonlijke kosten en baten van een echtscheiding behoren individuele economische gevolgen en veranderingen in het eigen fysieke, psychische en sociale welzijn na de echtscheiding. Oorzaak (een gevolg van een echtscheiding) en selectie (een impact op de echtscheidingskans) spelen beiden een rol. Na de echtscheiding kunnen zich ontwikkelingen in het welzijn voordoen die een direct gevolg zijn van de echtscheiding. Maar personen die uit de echt scheiden kunnen ook totaal andere welzijnskenmerken hebben dan deze die bij elkaar blijven en deze kenmerken kunnen precies tot een echtscheiding leiden en zich verder zetten na de echtscheiding. Met cross-sectionele gegevens kunnen beide mechanismen niet van elkaar worden onderscheiden. Omdat we geen gebruik maken van longitudinale gegevens moeten we dan ook eerder spreken over een samenhang; taalkundig is het echter handiger om over gevolgen, een impact of een echtscheidingseffect en partner-effect te schrijven.

2.3.1 Echtscheiding en economisch welzijn

Voor Vlaanderen, België en Europese landen werden de economische en financiële gevolgen van een echtscheiding reeds uitgebreid in beeld gebracht. Deze gevolgen werden gepreciseerd in termen van een zwakkere sociaal-economische positie, nadelige gevolgen voor het inkomen en grotere armoederisico's op korte en/of op langere termijn (Andress e.a., 2006; Andress & Hummelsheim, 2009; Defever & Mortelmans, 2011; De Regt e.a., 2010, 2013; Dewilde, 2002; Dewilde & Uunk, 2008; Eurostat, 2013; Härkönen, 2013, 2014; Kalmijn, 2005; Manting & Bouman, 2006; Mortelmans & Jansen, 2010; Peeters e.a. 2013; Zartler e.a., 2015). Ook de negatieve gevolgen van een echtscheiding voor eigendom van de woning werden aangetoond (Dewilde, 2013). Het verloop van de economische veranderingen na een echtscheiding wordt doorkruist door de economische veranderingen eigen aan het eventueel herpartneren en de eventuele verdere gezinsvorming na een echtscheiding, zo blijkt uit onderzoek. Herpartneren of hertrouwen is één van de strategieën om de negatieve financiële gevolgen van een echtscheiding te milderen of te niet te doen (Dewilde & Uunk, 2008; Janssen e.a., 2009; Noppe, 2015; Vanderheyden & Mortelmans, 2013). Bovendien blijken de economische gevolgen van een echtscheiding voor vrouwen sterk af te hangen van het welvaartsregime in hun land (Uunk, 2004).

De *Belgische GGS-data* geven aan dat het economische welzijn van 25- à 65-jarigen in het Vlaamse Gewest significant groter is dan in het Waalse Gewest: men is minder vaak werkloos, ervaart minder subjectieve armoede en is vaker huiseigenaar. De werkloosheid en de beleving van armoede is significant hoger bij vrouwen dan bij mannen (zie GGS-bijlagetabel). *Werkloosheid* hangt, na controle voor leeftijds- en opleidingsverschillen, in beide gewesten niet significant samen met de ervaring van een echtscheiding. Werkloosheid komt wel duidelijk minder voor bij wie samenwoont met een partner; enkel voor Vlaamse mannen is dit verschil niet significant. Een echtscheidingservaring verhoogt, zelfs na controle voor de aanwezigheid van een inwonende partner, de kans op *subjectieve armoede*. Wie samenwoont met een partner loopt duidelijk minder kans op armoede dan wie zonder partner woont. Dit verschil geldt niet voor Waalse mannen; dit kansverschil is bijzonder groot voor Vlaamse vrouwen. Een echtscheiding vergroot in sterke mate de kans dat men de *woning niet in eigendom heeft*. Het kansverschil is bijzonder groot voor Waalse mannen. Samenwonen met een partner reduceert zeer sterk deze kans (tabel 3).

Tabel 3. Echtscheiding en partnerstatus voor het economische welzijn van 25- à 65-jarigen, Vlaams en Waals Gewest, 2010, per geslacht, odds ratio's logistische regressie-analyse^a

	Mannen		Vrouwen	
	Vlaams Gewest	Waals Gewest	Vlaams Gewest	Waals Gewest
<i>Werkloos</i>				
Ooit-gescheiden (ref. = neen)	0,60	1,09	0,98	1,36
Samenwonend met partner (ref. = neen)	0,54	0,29***	0,51*	0,48**
<i>Subjectieve armoede</i>				
Ooit-gescheiden (ref. = neen)	2,10***	1,55*	1,70*	1,63**
Samenwonend met partner (ref. = neen)	0,45***	0,89	0,20***	0,41***
<i>Geen huiseigenaar</i>				
Ooit-gescheiden (ref. = neen)	2,45***	2,79***	2,44***	1,72**
Samenwonend met partner (ref. = neen)	0,27***	0,35***	0,26***	0,27***

^a Gecontroleerd voor leeftijds- en opleidingsverschillen

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Bron: Generations and Gender Survey, België, 2010, bewerking SVR.

Volgens de *Europese ESS-data* is de subjectieve armoede significant lager in de 3 buurlanden dan in België. De subjectieve armoede van 25-à 65-jarige vrouwen verschilt niet significant van die van mannen (zie ESS-bijlagetabel). Enkel bij Belgische mannen en bij Duitse mannen en vrouwen verhoogt een echtscheidingservaring significant de kans op *subjectieve armoede*, ongeacht of ze al dan niet opnieuw samenwonen met een partner. Het kansverschil is bijzonder groot bij Belgische mannen. De kans op

armoede is systematisch lager bij wie samenwoont met een partner. Het kansverschil is het grootst bij Nederlandse en Franse vrouwen (tabel 4).

Tabel 4. Echtscheiding en partnerstatus voor het economische welzijn van 25- à 65-jarigen, België en buurlanden, 2012, per geslacht, odds ratio's logistische regressie-analyse^a

	Mannen				Vrouwen			
	B	N	F	D	B	N	F	D
	<i>Subjectieve armoede</i>							
Ooit-gescheiden (ref. = neen)	2,62***	2,04	1,34	1,98**	1,23	1,32	0,93	1,87***
Samenwonend met partner (ref. = neen)	0,45***	0,59**	0,40***	0,41***	0,31***	0,22***	0,23***	0,38***

B: België N: Nederland F: Frankrijk D: Duitsland

^a Gecontroleerd voor leeftijds- en opleidingsverschillen

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Bron: European Social Survey 2012, bewerking SVR.

2.3.2 Fysiek welzijn

De minder goede fysieke gezondheid van personen die gescheiden blijven, kunnen we voor het Vlaamse Gewest bijvoorbeeld aflezen uit hun lagere gemiddelde leeftijd bij hun overlijden (SVR-Datawarehouse Demografie). Mannen en vrouwen die bij hun overlijden in 2015 60 jaar en ouder en gescheiden waren, stierven gemiddeld genomen het jongst respectievelijk 73,3 jaar tegenover 80,3 jaar voor alle mannen en 77,1 jaar tegenover 84,6 jaar voor alle vrouwen. Daarnaast is er voor het Vlaamse Gewest en voor België heel wat evidentie dat vooral personen die niet samenwonen met een partner een slechtere fysieke gezondheid rapporteren (Corijn, 2009; De Boyser, 2007; Deboosere e.a., 2006). In Europa stelden Monden & Uunk (2013) vast dat in de jaren 1990 voor sommigen de gezondheid verbeterde na een echtscheiding en voor anderen verslechterde. Langdurig een slechte gezondheid hebben, verhoogde de echtscheidingskans. Hewitt & Turrell (2011) stelden in Australië voor de jaren 2000 vast dat de gevolgen van een echtscheiding voor de fysieke gezondheid zowel negatief, positief als afwezig kunnen zijn; dat dit voor mannen en voor vrouwen anders is en dat veel samenhangt met wie het initiatief tot echtscheiding nam.

Uit de *Belgische GGS-data* blijkt dat significant minder 25- à 65-jarige Vlamingen een slechte (geen goede) gezondheid, een chronische beperking en belemmeringen in het dagelijkse leven aangeven dan Walen. Vrouwen ervaren een minder goede gezondheid en hebben vaker een chronische beperking dan mannen (zie GGS-bijlagetabel). Inzake de *beoordeling van de eigen gezondheid* overheerst het echtscheidingseffect (tabel 5). Ooit-gescheiden vrouwen, maar ook ooit-gescheiden Waalse mannen ervaren hun gezondheid als minder goed dan hun niet-gescheiden leeftijdsgenoten. Dit effect komt naar voor ongeacht het (kunnen) verrekenen van de duur sinds de echtscheiding. Inzake het hebben van een *chronische beperking* speelt bij Vlaamse vrouwen een nadelig echtscheidingseffect; inzake het *ervaren van belemmeringen in het dagelijkse leven* speelt enkel bij Waalse vrouwen een nadelig echtscheidingseffect. Al of niet samenwonen met een partner hangt niet significant samen met aspecten van de fysieke gezondheid.

De beoordeling van de *eigen gezondheid* van 25- à 65-jarigen is in België en Nederland positiever dan in Frankrijk en Duitsland. Er treedt in deze beoordeling geen geslachtsverschil op (zie ESS-bijlagetabel). In België treden geen significante verschillen inzake ervaren gezondheid op naargelang van een echtscheidingservaring of de partnerstatus, eenmaal gecontroleerd voor leeftijds- en opleidingsverschillen. Dit geldt ook voor Duitse vrouwen. Bij de andere groepen speelt nu eens een significant ongunstig echtscheidingseffect (Franse mannen, Nederlandse vrouwen), dan weer een significant gunstig partner-effect (Nederlandse en Duitse mannen, Franse vrouwen) (tabel 6). Een verklaring voor dit patroon is niet voor de hand liggend.

Tabel 5. Echtscheiding en partnerstatus voor het fysieke welzijn van 25- à 65-jarigen, Vlaams en Waals Gewest, 2010, per geslacht, odds ratio's logistische regressie-analyse^a

	Mannen		Vrouwen	
	Vlaams Gewest	Waals Gewest	Vlaams Gewest	Waals Gewest
<i>Geen goede gezondheid</i>				
Ooit-gescheiden (ref. = neen)	1,02	1,58*	1,68**	1,68**
Samenwonend met partner (ref. = neen)	0,72	0,13	0,75	0,81
<i>Chronische beperking</i>				
Ooit-gescheiden (ref. = neen)	0,95	1,31	1,37*	1,34
Samenwonend met partner (ref. = neen)	1,01	0,88	0,84	0,88
<i>Belemmeringen in dagelijks leven</i>				
Ooit-gescheiden (ref. = neen)	0,85	1,32	1,46	1,68*
Samenwonend met partner (ref. = neen)	0,87	0,72	0,70	0,80

^a Gecontroleerd voor leeftijds- en opleidingsverschillen

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Bron: Generations and Gender Survey, België, 2010, bewerking SVR.

Tabel 6. Echtscheiding en partnerstatus voor het fysieke welzijn van 25-65-jarigen, België en buurlanden, 2010, per geslacht, odds ratio's logistische regressie-analyse^a

	Mannen				Vrouwen			
	B	N	F	D	B	N	F	D
<i>Geen goede gezondheid</i>								
Ooit-gescheiden (ref. = neen)	1,12	1,69	2,42**	1,23	1,29	1,86*	0,89	1,41
Samenwonend met partner (ref. = neen)	0,74	0,52**	0,76	0,64*	0,81	0,80	0,58*	0,97

B: België N: Nederland F: Frankrijk D: Duitsland

^a Gecontroleerd voor leeftijds- en opleidingsverschillen

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Bron: European Social Survey 2012, bewerking SVR.

2.3.3 Psychisch welzijn

Onderzoeksresultaten over het psychische welzijn na een echtscheiding zijn niet echt eenduidig: er zijn negatieve gevolgen; soms zijn er geen veranderingen; uitzonderlijk zijn er positieve gevolgen. Daarnaast zijn er soms enkel gevolgen op korte termijn (in aansluiting bij de stress-theorie), soms ook op langere termijn (in aansluiting bij de theorie van de chronische spanning) (Amato, 2000; Symoens e.a., 2011). Longitudinale gegevens voor Nederland geven een daling van het geluk aan die al start 5 jaar vóór de echtscheiding. Nadien volgt binnen de 5 jaar na de echtscheiding een bijna volledig herstel van de mate van geluk (Wingen e.a., 2010). Gescheiden personen in Europa zijn bijvoorbeeld doorgaans minder gelukkig dan gehuwde personen, maar het verschil tussen beide groepen is in elk land niet even groot. Het verschil was bijvoorbeeld in de jaren 1990 groter in België en Nederland dan in Frankrijk en Duitsland (Kalmijn, 2010). Het verschil was kleiner in landen waar het gezin centraal stond en in landen waar echtscheiding meer voorkwam. Het verschil was groter in landen waar men echtscheiding sterk veroordeelde. Onderzoeksresultaten over de impact van een inwonende partner op het psychische welzijn zijn daarentegen veel eenduidiger: samenwonen met een partner doet goed (Corijn, 2016; Kamp Dush & Amato, 2005; Symoens e.a., 2011). Dit geldt voor allerlei aspecten van het psychische welzijn zoals geluk, tevredenheid, depressieve en angstgevoelens en van het psychische functioneren zoals zelfwaardering. Herpartneren na een echtscheiding kan dus de eventuele negatieve gevolgen van een echtscheiding voor het psychische welzijn milderden of zelfs tenietdoen.

In de *Belgische GGS-data* is de mate van depressie bij 25- à 65-jarigen lager in het Vlaamse Gewest dan in het Waalse Gewest. Vrouwen hebben meer depressieve klachten dan mannen (zie GGS-bijlagentabel). Deze verschillen sluiten aan bij de resultaten van de Belgische Gezondheidsenquête (Gisle, 2014). De psychische

weerslag van een echtscheidingservaring, ongeacht de duur sinds de echtscheiding, vinden we duidelijk terug in de hogere mate van depressie bij vrouwen; niet bij mannen. Daarbovenop is er een verhoogde mate van depressie bij mannen en bij vrouwen die niet samenwonen met een partner (tabel 7). Deze patronen gelden in beide gewesten. Dit brengt gescheiden personen zonder partner, vooral vrouwen, in een bijzonder kwetsbare psychische positie.

Tabel 7. Echtscheiding en partnerstatus voor het psychische welzijn van 25- à 65-jarigen, Vlaams en Waals Gewest, 2010, per geslacht, parameterschattingen regressie-analyse^a

	Mannen		Vrouwen	
	Vlaams Gewest	Waals Gewest	Vlaams Gewest	Waals Gewest
<i>Depressieve gevoelens</i>				
Intercept	8,50	9,35	9,40	11,31
Ooit-gescheiden (ref. = neen)	0,04	0,27	0,78***	1,18***
Samenwonend met partner (ref. = neen)	-0,97***	-1,14***	-0,88***	-0,86*

^a Gecontroleerd voor leeftijds- en opleidingsverschillen

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Bron: Generations and Gender Survey, België, 2010, bewerking SVR.

Het psychische welzijn van 25- à 65-jarigen in België verschilt volgens *de ESS-data* van dat van hun leeftijdsgenoten in de buurlanden. De mate van depressie is in Nederland significant lager dan in België; in Duitsland is ze significant hoger. Inzake aspecten van het psychische functioneren zoals competentie, zelfwaardering en weerbaarheid scoort deze leeftijdsgroep in België lager dan sommige buurlanden. Fransen scoren significant lager dan Belgen inzake weerbaarheid en competentie. De mate van depressie is significant groter bij vrouwen dan bij mannen. De mate van weerbaarheid, zelfwaardering en autonomie is significant groter bij mannen dan bij vrouwen (zie ESS-bijlagetabel). Inzake de mate van *depressieve gevoelens* treedt, zelfs na controle voor het al dan niet samenwonen met een partner, enkel bij Franse mannen en Nederlandse vrouwen een significant echtscheidingseffect op: deze ooit-gescheiden Franse mannen en Nederlandse vrouwen voelen zich depressiever dan deze zonder echtscheidingservaring. Het partner-effect daarentegen is algemeen en uitgesproken: mannen en vrouwen die niet samenwonen met een partner voelen zich meer depressief dan deze die samenwonen met een partner. Het partner-effect is bijzonder groot voor Belgische en Nederlandse mannen en voor Duitse vrouwen (tabel 8).

Inzake de beleving van de eigen *weerbaarheid* treedt geen significant echtscheidingseffect op. Er treedt wel een significant partner-effect op; doch enkel bij mannen (en bij Nederlandse vrouwen). Mannen (en Nederlandse vrouwen) die samenwonen met een partner voelen zich weerbaarder. Inzake *zelfwaardering* treedt enkel bij Belgische mannen een significant echtscheidingseffect op: ooit-gescheiden Belgische mannen hebben minder zelfwaardering dan deze zonder echtscheidingservaring. Inzake zelfwaardering komt doorgaans, doch niet systematisch, een partner-effect naar voor. Het partner-effect is bijvoorbeeld bij Belgische vrouwen niet significant. Ook inzake het *competentiegevoel* treedt enkel bij Belgische mannen een significant echtscheidingseffect op: gescheiden Belgische mannen voelen zich psychisch minder competent dan niet-gescheiden Belgische mannen. Er speelt ter zake echter een significant partner-effect (behalve bij Duitse vrouwen). Het gevoel van *autonomie* wordt niet systematisch beïnvloed door een echtscheiding of door het samenwonen met een partner. Enkel Duitse mannen die samenwonen met een partner geven aan over veel minder autonomie te beschikken dan deze die niet met een partner samenwonen (tabel 8).

Tabel 8. Echtscheiding en partnerstatus voor het psychische welzijn van 25-à 65-jarigen, België en buurlanden, 2012, per geslacht, parameterschattingen regressie-analyse^a

	Mannen				Vrouwen			
	B	N	F	D	B	N	F	D
<i>Depressieve gevoelens</i>								
Intercept	14,10	14,28	13,66	13,83	14,94	13,24	14,11	14,93
Ooit-gescheiden (ref. = neen)	0,42	0,41	1,45**	0,16	0,06	1,32*	0,62	0,57
Samenwonend met partner (ref. = neen)	-2,03***	-2,24***	-1,90***	-1,22***	-1,66***	-1,01*	-1,48***	-2,14***
<i>Weerbaarheid</i>								
Intercept	8,69	8,89	8,42	10,02	8,06	8,82	8,98	9,56
Ooit-gescheiden (ref. = neen)	-0,26	-0,14	0,13	0,35	-0,48	0,23	-0,56	0,40
Samenwonend met partner (ref. = neen)	0,72***	0,79**	0,87**	0,43*	0,38	0,64**	-0,10	0,19
<i>Zelfwaardering</i>								
Intercept	7,31	7,45	8,12	8,12	7,10	6,99	7,40	7,47
Ooit-gescheiden (ref. = neen)	-0,41*	0,08	-0,26	-0,03	-0,04	0,12	-0,01	-0,00
Samenwonend met partner (ref. = neen)	0,50**	0,45**	0,30	0,16	0,16	0,38*	0,36*	0,34**
<i>Competentie</i>								
Intercept	6,36	7,15	6,53	7,44	6,25	6,82	6,40	7,44
Ooit-gescheiden (ref. = neen)	-0,54*	-0,19	-0,13	-0,02	0,12	0,11	-0,14	-0,20
Samenwonend met partner (ref. = neen)	0,49***	0,42**	0,60***	0,29**	0,46**	0,33*	0,31*	0,01
<i>Autonomie</i>								
Intercept	9,63	10,29	9,46	10,14	10,18	9,80	9,51	9,88
Ooit-gescheiden (ref. = neen)	0,06	0,18	-0,54	0,10	0,32	-0,07	-0,27	-0,28
Samenwonend met partner (ref. = neen)	0,00	0,18	-0,36	-0,46*	-0,39	0,06	-0,25	-0,20

B: België N: Nederland F: Frankrijk D: Duitsland

^a Gecontroleerd voor leeftijds- en opleidingsverschillen

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Bron: European Social Survey 2012, bewerking SVR.

2.3.4 Sociaal welzijn

Een echtscheiding tast zeker tijdelijk het sociale netwerk aan; zowel de aard van het netwerk wijzigt als de mate van steun die men krijgt. De krimp van het sociale netwerk na een echtscheiding is deels te wijten aan het verlies van het contact met de schoonfamilie en met gemeenschappelijke vrienden. Maar dit verlies wordt soms gecompenseerd door de banden met de eigen familie aan te halen. Mensen zonder partner blijken vaker actiever nieuwe banden te smeden en een uitgebreider sociaal netwerk te hebben dan deze met een partner (Jappens e.a., 2011; Terhell e.a., 2007). Gescheiden personen zonder partner zijn minder tevreden over hun sociaal leven en voelen zich ook eenzamer dan gehuwde en gescheiden personen met een partner (Jappens e.a., 2011).

In het Vlaamse Gewest ervaren 25- à 65-jarigen volgens de *GGS-data* significant minder emotionele en sociale eenzaamheid dan in het Waalse Gewest. Vrouwen van deze leeftijd ervaren significant meer emotionele eenzaamheid dan mannen (zie GGS-bijlagentabel). Een echtscheiding laat sporen van eenzaamheid na bij vrouwen; zowel inzake emotionele als sociale eenzaamheid. Een echtscheiding vergroot ook de sociale eenzaamheid bij Vlaamse mannen; niet bij Waalse mannen. Het partner-effect speelt enkel in het Vlaamse Gewest een rol in de mate van emotionele en sociale eenzaamheid, zowel bij mannen als bij vrouwen. In het Waalse Gewest speelt de aanwezigheid van een inwonende partner geen rol in de beleving van eenzaamheid; bij mannen noch bij vrouwen (tabel 9).

De mate van ervaren sociale steun is in België significant lager dan in de buurlanden. Vrouwen ervaren significant meer sociale steun dan mannen (zie ESS-bijlagentabel). De beleving van de sociale steun hangt niet systematisch samen met een echtscheidingservaring; bij mannen noch bij vrouwen. De ervaring van sociale steun is significant sterker bij mannen die samenwonen met een partner; doch dit is niet het geval bij Belgische mannen. De aanwezigheid van een partner speelt geen rol ter zake bij vrouwen (tabel 10).

Tabel 9. Echtscheiding en partnerstatus voor het sociale welzijn van 25- à 65-jarigen, Vlaams en Waals Gewest, 2010, per geslacht, parameterschattingen regressie-analyses^a

	Mannen		Vrouwen	
	Vlaams Gewest	Waals Gewest	Vlaams Gewest	Waals Gewest
<i>Emotionele eenzaamheid</i>				
Intercept	0,70	0,65	0,72	0,81
Ooit-gescheiden (ref. = neen)	0,06	0,13	0,19**	0,20**
Samenwonend met partner (ref. = neen)	-0,32***	-0,13	-0,25***	-0,10
<i>Sociale eenzaamheid</i>				
Intercept	0,70	1,11	0,64	1,07
Ooit-gescheiden (ref. = neen)	0,23**	0,05	0,23***	0,20*
Samenwonend met partner (ref. = neen)	-0,20**	0,12	-0,12*	0,04

^a Gecontroleerd voor leeftijds- en opleidingsverschillen

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Bron: Generations and Gender Survey, België, 2010, bewerking SVR.

Tabel 10. Echtscheiding en partnerstatus voor het sociale welzijn van 25- à 65-jarigen, België en buurlanden, 2012, per geslacht, parameterschatting regressie-analyses^a

	Mannen				Vrouwen			
	B	N	F	D	B	N	F	D
<i>Sociale steun</i>								
Intercept	4,89	4,79	5,04	5,00	4,83	4,92	5,19	5,36
Ooit-gescheiden (ref. = neen)	-0,19	0,03	0,08	-0,02	0,03	-0,22	-0,06	-0,15
Samenwonend met partner (ref. = neen)	0,04	0,19*	0,39**	0,27**	0,19	-0,01	0,13	0,04

B: België N: Nederland F: Frankrijk D: Duitsland

^a Gecontroleerd voor leeftijds- en opleidingsverschillen

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

Bron: European Social Survey 2012, bewerking SVR.

3 \ Discussie, vooruitzichten en signalen voor het beleid

3.1 \ Samenvatting en discussie

In het Vlaamse Gewest zijn er iets minder (tijdelijk) gescheiden personen en meer gehuwden dan in het Waalse Gewest. In het Vlaamse Gewest wordt vaker samengewoond met een partner en dit samenwonen is vaker een gehuwd samenwonen. Ook door gescheiden personen wordt in het Vlaamse Gewest meer opnieuw samengewoond met een partner. Hierdoor zijn er in het Vlaamse Gewest minder eenoudergezinnen dan in het Waalse Gewest. Vlaamse alleenstaande ouders zijn vaker uit de echt gescheiden; Waalse zijn vaker ongehuwd. Meer dan de helft van de Vlaamse kinderen wordt nog steeds binnen een huwelijk geboren; meer dan de helft van de Waalse kinderen wordt buiten een huwelijk geboren. Vlaamse kinderen wonen minder in een eenoudergezin dan Waalse kinderen. Het hogere Belgische echtscheidingscijfer weerspiegelt zich in het hogere aandeel gescheiden personen, zeker op leeftijd 40-69, dan in de 3 buurlanden. In België is de oudste generatie nog niet getroffen door echtscheidingen. Meer dan in de 3 buurlanden wonen Belgische gescheiden mannen alleen en wonen Belgische gescheiden vrouwen als alleenstaande moeder; wat wijst op een lagere herpartnerkans.

Echtscheiding is (nog) niet in elk Europees land over alle bevolkingslagen verspreid. Als lager opgeleiden een hoger echtscheidingsrisico kennen, dan vallen eventuele negatieve gevolgen van een echtscheiding samen met de negatieve gevolgen van een lagere maatschappelijke positie en ontstaat binnen een samenleving een 'divorce divide' (Martin, 2004). Het verhoogde armoederisico na een echtscheiding wordt voor velen, doch niet voor allen, gemilderd of overschreven door het positieve effect van het opnieuw

samenwonen met een partner. Bij Vlaamse, Waalse en Duitse vrouwen en bij Waalse, Belgische en Duitse mannen blijft een echtscheidingsgebonden verhoogd armoederisico overeind. In België heeft een echtscheiding een persistent negatief effect op de woningeigendom. Een echtscheiding laat bij vrouwen sporen na voor de algemene gezondheid; dit geldt voor Vlaamse, Waalse en Nederlandse vrouwen, maar ook Franse gescheiden mannen ervaren een minder goede gezondheid. Echtscheidingseffecten op het psychische welzijn en functioneren zijn eerder uitzonderlijk. We onthouden wel de lagere zelfwaardering en het lagere competentiegevoel van ooit-gescheiden Belgische mannen en de hogere mate van depressie bij ooit-gescheiden Franse mannen en Nederlandse vrouwen. Een echtscheiding laat bij vrouwen sporen na van eenzaamheid. Samenwonen met een partner doet op vele vlakken goed, zowel voor mannen als voor vrouwen. Economisch zijn er enkel baten door het samenwonen met een partner. Samenwonen met een partner gaat voor Nederlandse en Duitse mannen en voor Franse vrouwen samen met een betere gezondheid. Het positieve partner-effect voor het psychische welzijn en het persoonlijke functioneren is vrij algemeen. Er zijn enkele uitzonderingen: de weerbaarheid en de zelfwaardering van Belgische vrouwen is niet partner-gevoelig; autonomie is ook niet partner-gebonden. Mannen die samenwonen met een partner voelen zich meer gesteund. Dit geldt niet voor vrouwen; wellicht hebben zij hier andere bronnen voor. Samenwonen reduceert de eenzaamheid in het Vlaamse Gewest; doch niet in het Waalse Gewest: een bevinding die nader onderzoek vergt. De combinatie van een negatief echtscheidingseffect en van een negatief effect omdat men niet samenwoont met een partner resulteert in de meest kwetsbare positie voor gescheiden alleenwonenden en gescheiden alleenstaande ouders.

Echtscheiding en samenwonen met een partner beïnvloedt het leven van mannen en vrouwen op een iets andere wijze. Vrouwen blijken nog steeds het vaakst de initiatiefnemer van een echtscheiding te zijn (Bastaits e.a., 2011). Maar worden vrouwen maatschappelijk sterker of net zwakker door hun (echt)scheidingservaring? Onze resultaten gaven zelden echtscheidingseffecten aan die uitsluitend naar voor kwamen bij mannen of bij vrouwen. Dit was wel zo voor de beleving van depressieve gevoelens en van emotionele eenzaamheid bij vrouwen in het Vlaamse en Waalse Gewest. Ook mannen dragen de financiële gevolgen van een echtscheiding, zelfs na controle voor het feit of ze al dan niet opnieuw samenwonen met een partner. Dit samenwonen met een partner heeft soms meer baten voor mannen; soms voor vrouwen. Samenwonen is goed voor de sociale steun van mannen (behalve in België); het speelt geen rol bij vrouwen. Het gaat bij mannen samen met een verhoogde weerbaarheid; het beïnvloedt minder die van vrouwen.

Onze resultaten zijn wellicht enigszins vertekend door het feit dat we de duur sinds het uit elkaar gaan en sinds het samenwonen niet konden verrekenen. Met een focus op diverse aspecten van welzijn probeerden we een ruim beeld te schetsen; dit ging ten koste van specificiteit en detail in de analyses. Ouderschap en kinderen werden bijvoorbeeld buiten beschouwing gelaten omdat de gegevens geen verdere opsplitsing toelieten. Het huishoudtype en de welzijnsgevolgen na een echtscheiding zijn nochtans anders naargelang er kinderen bij de echtscheiding betrokken zijn of niet (Corijn & Van Peer, 2013). Verder onderzoek moet aan de hand van longitudinale gegevens meer focussen op de wisselwerking tussen de gevolgen van een echtscheiding en deze van het herpartneren. Een nieuw spoor voor onderzoek moet aandacht schenken aan hoe men de aanpassing en het welzijn na een (echt)scheiding kan bevorderen, ook als er niet meteen een nieuwe partner is of als er geen nieuwe partner meer komt of gewenst is (Härkönen, 2014).

3.2 \ Vooruitzichten inzake huishoudtypes in 2030

Wat betekenen de beschreven trends en verkregen onderzoeksresultaten voor de toekomst? Sociale wetenschappers hadden de sterke stijging van het aantal echtscheidingen sinds 1970 niet voorzien. Ook de recente stabilisatie van het echtscheidingscijfer in bepaalde landen werd niet voorspeld. Härkönen (2013) stelt dan ook dat voorspellingen moeilijk blijven. Vooreerst worden echtscheidingscijfers in de toekomst een steeds geringer onderdeel van cijfers inzake de instabiliteit van samenwoonrelaties. Daarnaast hangen vooruitzichten inzake echtscheiding samen met trends inzake wie nog voor een huwelijk of hertrouw heeft gekozen of zal kiezen. Een wijzigende samenstelling van de jongere bevolking naar herkomst bijvoorbeeld kan hier verandering in brengen (Corijn & Lodewijckx, 2009). Vooruitzichten inzake (in)stabiliteit van samenwoonrelaties hangen ook samen met trends inzake aanvaardbare aanleidingen

en motieven om uit elkaar te gaan, nu het uit elkaar gaan (van gehuwd en ongehuwd samenwonen) wettelijk zeer eenvoudig is gemaakt. Belgische bevolkings- en huishoudprojecties omvatten geen specifieke vooruitzichten omtrent huwelijks- en echtscheidingskansen of omtrent de burgerlijke staat (FB-ADS, 2016). Door de algemene aanvaarding van het ongehuwd samenwonen, ook als alternatief voor het eerste huwelijk, wordt in Nederland verwacht dat het aantal huwelijken verder zal afnemen en dat de eerste huwelijkskans zal dalen tot 60% voor mannen en tot 65% voor vrouwen geboren na 1985 (van Duin & Harmsen, 2009). Na een langere periode met minder huwelijken en dus minder gehuwden zal ook deels automatisch het aantal echtscheidingen dalen. Door het uitstel van het huwelijk en gegeven dat een hogere huwelijksleeftijd de echtscheidingskansen verkleint, kan worden verwacht dat de echtscheidingskansen niet zal toenemen (Härkönen, 2013). Ook door de ruimere aanvaarding en verspreiding van het ongehuwd samenwonen voorafgaand aan een huwelijk zal de negatieve impact hiervan op de echtscheidingskansen verdwijnen (Liefbroer & Dourleijn, 2006). Hertrouwkansen van gescheiden personen laat men in de Nederlandse prognoses stabiel op 55% voor mannen en 45% voor vrouwen (van Duin & Harmsen, 2009). De toename van het ongehuwd samenwonen en van het ontbinden ervan brengt met zich mee dat bij vooruitzichten niet zozeer meer huwelijks- en echtscheidingskansen (moeten) worden verrekend, maar wel kansen op (gehuwd of ongehuwd) gaan samenwonen met een partner en kansen op het ontbinden van een (ongehuwd of gehuwd) samenwonen. In Nederland is de samenwoonkans sinds 1995 vrijwel stabiel gebleven op 80% voor mannen en 87% voor vrouwen. De dalende huwelijkskans werd dus volledig gecompenseerd door de stijgende ongehuwde samenwoonkans. In de prognoses wordt aangenomen dat de samenwoonkans op dit niveau zal blijven. Er wordt verwacht dat de ontbindingskans zal stijgen omdat er steeds meer ongehuwd samenwoonden zullen zijn en deze blijven nog een tijd een hogere scheidingskans hebben dan gehuwden.

Wijzigende huwelijks- en echtscheidingskansen zullen veranderingen in de samenstelling van de bevolking naar burgerlijke staat met zich meebrengen. De 'golden age of marriage' leverde in de naoorlogse generatie zeer weinig ongehuwden op. In 2011 was in de leeftijdsgroep 50-64 jaar (geboren in 1946-1961) in België 8,3% ongehuwd en in Duitsland 9,7%. In Nederland (10,8%) en Frankrijk (13,4%) werd de grens van de 10% overschreden (Census, 2011, bewerking SVR). In 2016 is in de leeftijdsgroep 50-64 jaar (geboren in 1952-1966) in België al 11% ongehuwd; 10% in het Vlaamse Gewest en 12% in het Waalse Gewest (SVR Datawarehouse Demografie). In Nederland verwacht men voor de komende decennia een tijdelijke toename van het aandeel uit de echt gescheiden personen, een toename van het aandeel ongehuwden en een daling van het aandeel gehuwden (van Duin & Stoeldraijer, 2011).

Vooruitzichten inzake huishoudtypes zijn er voor België en de gewesten (FB-ADS, 2016; SVR-projecties, 2015), Nederland (van Duin & Stoeldraijer, 2011) en Frankrijk (Jacquot, 2006). De voorspelde tendens is in elk land analoog: minder huishoudens waar partners samenwonen. Voor België gaat de daling van 54% huishoudens met samenwonende partners in 2015 naar 51% in 2030; voor het Vlaamse Gewest van 59% naar 55% en voor het Waalse Gewest van 51% naar 47%. Het gaat in België samen met een stijging van het aandeel alleenwonenden van 34% tot 38% en met een zeer geringe toename van het aandeel eenoudergezinnen van 9,1% tot 9,7%. In Nederland verwacht men eveneens een toename van het aandeel alleenwonenden tot 42% van alle huishoudens in 2030 en een stabilisatie van het aandeel eenoudergezinnen rond 6,5%. In Frankrijk loopt de toename van het aandeel alleenwonenden op tot 44% van alle huishoudens in 2030; het aandeel eenoudergezinnen zou er stabiel blijven rond 8%. De daling van het aandeel huishoudens met samenwonende partners wordt vooral veroorzaakt door het feit dat veel volwassenen na een (echt)scheiding tijdelijk of meer permanent zonder partner wonen.

3.3 \ Publieke baten en kosten voor elk beleidsdomein

Sommige individuele gevolgen van een echtscheiding, zowel inzake huishoudtype als inzake welzijn, voegen zich samen tot maatschappelijke gevolgen. Negatieve individuele gevolgen voegen zich samen tot publieke kosten; positieve gevolgen tot publieke baten. Niet enkel in onderzoek, maar ook in beleid, worden de gevolgen van (echt)scheiding nog al te vaak als een individueel verschijnsel beschouwd, waarbij de verwachting is dat een ruimhartig sociaal beleid en een algemene aanvaarding van echtscheiding, de (negatieve) gevolgen ervan wel zullen doen verdwijnen (Dronkers, 2011). (Echt)scheidingen beïnvloeden niet enkel individuen, gezinnen en families, maar via hen ook buurten en wijken, scholen en bedrijven,

religies en waardesystemen. Als er jaarlijks 10 op de 1.000 echtparen uit elkaar gaan en als 11% van de volwassen bevolking (tijdelijk) gescheiden is en daar bovenop een ongekend percentage gehuwden een echtscheiding overweegt, doormaakt of heeft doorgemaakt, dan raakt dit een samenleving. Daarnaast zijn er nog een veelvoud van ongehuwd samenwonenden die jaarlijks uit elkaar gaan. In Nederland bijvoorbeeld wordt geschat dat de scheidingskans van ongehuwd samenwonenden tot driemaal hoger is dan die van gehuwden (van Duin & Harmsen, 2009). Als, onder meer door al die (echt)scheidingen, wordt voorspeld dat op termijn in de helft van de huishoudens geen partner zal zijn, dan verandert de aard van de sociale opbouw van een samenleving. Dronkers (2011, 2013) wees herhaaldelijk op de maatschappelijke gevolgen van het toenemende aantal (echt)scheidingen en stelde dat een hoog percentage gescheiden paren en ouders het maatschappelijke functioneren en het functioneren van maatschappelijke instituties aantast. Over de publieke kosten en baten van (echt)scheidingen en van het al dan niet samenwonen met een partner is amper onderzoek gedaan (EconoVision, 2013; Family Matters Institute, 2000).

We overlopen enkele aspecten die onderscheiden beleidsdomeinen aanbelangen. Voor Nederland werd de vraag beantwoord of een crisis in de *economie* ook een crisis in de relatie- en gezinsvorming betekent. In economische crisisperiodes werden huwelijken uitgesteld, maar zowel in sommige economische crisisperiodes als in sommige economische groeiperiodes waren er meer echtscheidingen (de Beer, 2012). Het economische functioneren van een maatschappij beïnvloedt dus ook de relatievorming en -ontbinding. Individuele *onderwijsuitkomsten*, die minder gunstig kunnen zijn voor kinderen van gescheiden ouders (Havermans e.a., 2013), bepalen uiteindelijk de verdeling naar opleidingsniveau in een samenleving. Dronkers en collega's tonen aan dat het verschil tussen de individuele onderwijsprestaties van leerlingen uit een- en tweeoudergezinnen groter wordt als er in een land een groter aandeel eenoudergezinnen leeft (Pong e.a., 2003). Ze hebben tevens evidentie voor een negatieve impact van het aandeel kinderen uit eenoudergezinnen binnen een school op de individuele onderwijsuitkomsten (De Lange e.a., 2012). Europa kende een verspreiding van echtscheiding van de hogere naar de lagere bevolkingslagen. Er wordt dan ook gewaarschuwd voor een 'divorce divide' (Martin, 2004) waarbij de nadelen van een (echt)scheidingservaring steeds vaker zullen samenvallen met en dus gecumuleerd worden met de nadelen van een lagere sociale economische positie. Hierdoor zou de breuk tussen de hogere en lagere sociale klassen nog groter worden. De *armoedecijfers* tonen jaar op jaar aan dat het armoederisico groter is in huishoudens waar geen partner woont (Dierckx e.a., 2015; Noppe, 2015). (Echt)scheidingen zijn tot op steeds hogere leeftijd de oorzaak van alleenwonen want door de toegenomen levensverwachting worden gehuwden die bij elkaar blijven op steeds latere leeftijd alleenwonende weduwnaar of weduwe. Van alle leefloontrekkers in ons land zijn er nu al 2 op de 5 alleenwonenden (POD Maatschappelijke Integratie, 2015). Een schatting van de kosten voor de overheid van de voorspelde toename van alleenwonenden bij gelijkblijvende armoederisico's lijkt een nuttige oefening. De *tewerkstellingsgraad* van alleenstaande ouders is lager dan van personen uit andere huishoudtypes (Frans e.a., 2014; Van Peer, 2016). Activering van alleenstaande ouders op de arbeidsmarkt vergt een passend arbeid-gezin combinatiebeleid. Stimulering van herpartneren, door onder meer geen nadelige financiële consequenties aan herpartneren te koppelen, kan het aandeel alleenwonenden en alleenstaande ouders beperkt houden. Ziekteverzuimcijfers naargelang van het huishoudtype van de betrokkene zijn niet voorhanden; ze zouden nochtans aan het licht kunnen brengen of mensen die niet samenwonen met een partner vaker of minder vaak ziektedagen opnemen. De implicaties van het uit elkaar gaan en opnieuw gaan samenwonen met een partner en van het deeltijds of tijdelijk samenwonen met kinderen voor de *huisvesting* werden door Luyten e.a. (2015) in kaart gebracht. Het verlies van het woningbezit door een (echt)scheiding verhoogt het armoederisico. De Studiecommissie voor de Vergrijzing gaf recent aan dat het bezit van een eigen huis of appartement voor bijna een halvering van het armoederisico onder gepensioneerden zorgt en dus de beste vorm van pensioensparen is (Hoge Raad van Financiën, 2013).

De resultaten van de Belgische Gezondheidsenquête wijzen in de standaardtabellen inzake allerlei aspecten van de *fysieke gezondheid* niet op verschillen naargelang van de burgerlijke staat of het huishoudtype van de betrokkene (HIS, 2013). Toch zijn dit differentiaties die relevante maatschappelijke knelpunten aan het licht kunnen brengen (Corijn, 2009). De gemiddelde leeftijd bij overlijden was in 2015 voor gescheiden mannen bijvoorbeeld 13 jaar lager dan voor weduwnaars (SVR-Datawarehouse Demografie). Als (ooit-)gescheiden personen of langdurig alleenwonenden eerder sterven, dan kan een toename van hun aandeel in de bevolking de levensverwachting aantasten. Ook inzake allerlei aspecten van de *psychische gezondheid* worden geen standaardtabellen inzake verschillen naargelang van de burgerlijke

staat of het huishoudtype gepubliceerd (Gisle, 2014). Toch is dit een zeer relevante differentiatie die aangrijpingspunten voor een preventie- en gezondheidsbeleid kan naar voor brengen (Corijn, 2016; Symoens e.a., 2011). Zo zijn er in Vlaanderen proportioneel meer gescheiden personen die een poging tot zelfdoding ondernemen (Vancayseele e.a., 2015) en zijn het in Nederland proportioneel meer gescheiden personen die zelfdoding plegen (Gilissen e.a., 2013). Ook bij een opname in een psychiatrisch ziekenhuis zijn in ons land, meer dan op basis van de verdeling in de bevolking kan worden verwacht, alleenstaanden oververtegenwoordigd (MPG, s.d.). Kinderen van gescheiden ouders vertonen een grotere kans op risicovol gedrag (Vanassche, 2011), gedrag dat een voorloper kan zijn van een geneigdheid tot crimineel gedrag. Dronkers (2013) wijst op de zwakkere intergenerationele *netwerken* en op de zwakkere *bindingen* binnen de samenleving door de toenemende (echt)scheidingsaantallen; netwerken en bindingen die cruciaal zijn voor wederzijdse steun en hulp. We denken hier bijvoorbeeld aan de bereidheid tot kinderopvang en tot mantelzorg. Deze netwerken en bindingen vormen immers een pijler in de vooropgezette vermaatschappelijking van de gezondheidszorg (Van Deurzen, 2014).

Sinds een aantal jaren ligt het gemiddelde *aantal kinderen* per vrouw hoger in Westerse landen waar weinig wordt gehuwd en veel uit de echt wordt gescheiden (Billari & Kohler, 2004). Echtscheiding is als het ware een motor voor de vruchtbaarheid. Frankrijk is hier een voorbeeld van (Thomson e.a., 2012; Van Bavel e.a., 2012). In Vlaanderen geldt voor de gehuwden uit de jaren 1980 en 1990 dat hun uiteindelijke kindertal niet werd verhoogd of verlaagd door de ervaring van een echtscheiding (Corijn e.a., 2013). In Europa hing het echtscheidingscijfer van een land sterker samen met de mate van kerkbezoek dan met de mate van *afkeuring* van een echtscheiding (Kalmijn, 2010). Het hogere Belgische echtscheidingscijfer ging in de jaren 1990 samen met een lagere steun voor het huwelijk en vreemd genoeg ook met een lagere steun voor een echtscheiding (Kalmijn, 2010). In Vlaanderen gaat het echtscheidingscijfer gepaard met een uitgesproken oordeel over de negatieve gevolgen van een (echt)scheiding voor kinderen (Corijn, 2013c). De wetgeving in België en in de buurlanden inzake huwelijk en echtscheiding, wettelijke samenwoning en de ontbinding ervan, kan liberaal worden genoemd. Hindernissen voor (echt)scheiding werden de voorbije decennia door de wetgever weggenomen en de procedure voor echtscheiding werd, in de regel althans, vereenvoudigd (Senaeve, 2013; Waaldijk, 2005). Hierdoor komt echter meer het gebrek aan economische en sociale middelen naar voren om relaties in stand te houden en te ondersteunen als er relatie- of huwelijksproblemen zijn. Hulpverlening bij relatieproblemen is voor velen te duur. Het familiale en sociale netwerk ondersteunt minder dan vroeger mensen met persoonlijke of relationele problemen. Echtscheidingen hebben als juridische handeling ook tal van gerechtskosten voor een maatschappij; deze worden zelden in beeld gebracht.

We mogen ook niet blind zijn voor de eventuele *positieve maatschappelijke gevolgen* van (echt)scheidingen. In onderzoek en beleid en in het maatschappelijke discours komen deze echter amper ter sprake. Bij veel wijzigingen in het familierecht lagen de gelijke rechten van beide partners aan de basis: geen schuldige partij meer bij een echtscheiding, wel een onderlinge overeenstemming. Door de formule van onherstelbare ontwrichting kunnen partners elkaar niet meer belemmeren om uit elkaar te gaan, maar kan eenzijdig tot een echtscheiding worden overgegaan. In de Verenigde Staten van Amerika heeft de eenzijdige echtscheiding geleid tot een daling van zelfmoord bij vrouwen, van huiselijk geweld en van moorden van vrouwen door hun partner (Stevenson & Wolfers, 2007). De rechten en het belang van kinderen en van ouders stonden centraal in het gezagsco-ouderschap en het verblijfsco-ouderschap. Co-ouderschap blijkt, zeker voor gescheiden vrouwen, de kans op herpartneren te verhogen (Vanassche e.a., 2013). Aanpassingen in de Belgische wetgeving inzake de nieuwe inwonende partner – die tal van positieve effecten met zich meebrengt voor de partners, de eventuele kinderen en voor het gezin – blijven echter achterwege. Zo contrasteert in ons land de wettelijke stimulering van het co-ouderschap – en in die zin ook onrechtstreeks van het stiefouderschap – sterk met de zwakke wettelijke positie van stiefouders (Gezinsbond, 2013).

3.4 \ Vragen voor het beleid

De wetgeving en het beleid hebben, gedwongen door een tijdsgeest van morele ontvoogding en van anti-discriminatie alsook door de feitelijke evoluties, (wettelijke) alternatieven voor het huwelijk geboden. Bij samenwonende partners jonger dan 50 jaar kiest recent in ons land 23% voor een ongehuwd

samenwonen en 9% voor een wettelijk samenwonen (Corijn, 2015a). De wetgeving heeft (echt)scheidingen vergemakkelijkt en vereenvoudigd; van deze mogelijkheden werd veel en steeds meer gebruik gemaakt. Over het aantal ontbindingen van ongehuwd samenwonen zijn geen officiële cijfers voorhanden. *Waarom heeft het beleid zijn statistieken (nog) niet aangepast?* Hierdoor blijft immers een steeds groter wordend deel van de scheidingen buiten beeld en kunnen de individuele en maatschappelijke baten en kosten ervan niet worden ingeschat.

Het Vlaamse gezinsbeleid behoort tot het beleidsdomein Welzijn, Gezondheid en Gezin (verticaal gezinsbeleid), maar ook het beleid in andere domeinen kan impliciet of expliciet gericht zijn naar gezinnen (horizontaal gezinsbeleid) (Emmery, 2013a). Visies op de betekenis van het samenwonen als partners en op de persoonlijke en gezamenlijke inzet voor het duurzame karakter van dit samenwonen zijn doorheen de tijd veranderd. De wetgeving en het beleid hebben partners geholpen om uit elkaar te gaan. Nu kan de vraag worden gesteld of het huidige sociale beleid en gezinsbeleid mensen wel *voldoende stimuleert om (opnieuw) met een partner samen te wonen*. Want samenwonen met een partner lijkt voor velen de strategie bij uitstek om negatieve gevolgen van een (echt)scheiding op tal van domeinen te milderen. Nog heel wat beleidsmaatregelen in de sociale zekerheid, de ziekteverzekering, de werkloosheidsuitkering, inzake financiële steun bij gebrek aan bestaansmiddelen en ook inzake belastingen kunnen potentieel het samenwonen met een partner afremmen omdat ze financieel nadelige gevolgen hebben. Zowel beslissingen om te gaan samenwonen als beslissingen om niet meer samen te wonen worden soms te gemakkelijk genomen. Het huidige hoge (echt)scheidingspercentage kan toch niet enkel het gevolg zijn van ernstige conflicten en geweld binnen relaties. Nu in kaart is gebracht wat reeds bestaat in Vlaanderen inzake *relatie-ondersteuning* en wat de noden en verwachtingen zijn (Emmery, 2013b), is het tijd voor actie. Steeds vaker worden signalen gegeven dat het bestaande sociale en gezinsbeleid niet altijd compatibel is met de gewijzigde huishoudtypes en gezinsvormen en met de dynamische relatie- en gezinstrajecten. De huishoudprognoses geven aan dat een toekomstig sociaal en *gezinsbeleid* steeds minder met samenwonende paren en met twee-oudergezinnen zal te maken hebben, maar steeds meer met alleenwonenden. Is dit beleid hier klaar voor? *Wat zijn de geschatte kosten voor de overheid inzake economisch, psychisch en sociaal welzijn van haar burgers, bij constant beleid als de verdeling van de huishoudtypes aanzienlijk wijzigt?*

Persoonlijke en publieke kosten voor relatie-ondersteuning of –bemiddeling zouden stimulansen voor samenblijven en opnieuw samenwonen met een partner niet in de weg mogen staan gezien de persoonlijke en maatschappelijke baten van het samenwonen met een partner. De realisatie van een sociaal beleid of een gezinsbeleid, of het nu gaat om diensten, hulpverlening of zorg enerzijds of om financiële tegemoetkomingen aan gezinnen anderzijds betreft steeds vaker volwassenen (en kinderen) die een (echt)scheiding doormaken of hebben doorgemaakt. Vele diensten (kunnen) merken hoe zwaar de economische, sociale en/of psychologische nasleep van een (echt)scheiding zijn. Niet enkel huisartsen, maar ook andere hulp- en zorgverleners kunnen merken dat gescheiden zijn en/of zonder partner leven psychisch belastend is. De Vlaamse Overheid heeft sinds enkele jaren de psychische gezondheid in haar gezondheidsdoelstellingen opgenomen. Gegeven het positieve effect van het samenwonen met een partner, *hoe verontrustend zijn voor het gezins- en welzijnsbeleid de vooruitzichten inzake het aandeel alleenwonenden?* Moet het beleid zich niet dringend voorbereiden op deze toename?

De armoedebestrijding richt zich in Vlaanderen sterk op huishoudtypes zonder partner; huishoudtypes die steeds vaker en tot op steeds hogere leeftijd het gevolg van een (echt)scheiding zijn. In weinig armoede-onderzoek wordt een onderscheid gemaakt tussen tijdelijke en meer persistente armoede of tussen tijdelijke en meer permanente eenoudergezinnen en alleenstaanden (SVR, 2015). Herpartneren is een proces dat tijd kan vergen en uiteindelijk kan of wil niet iedereen herpartneren (Pasteels e.a., 2012). Er is aandacht gegroeid voor ‘werkende armen’ omdat niet voor iedereen, zeker niet voor alleenwonenden en voor alleenstaande ouders, actief zijn op de arbeidsmarkt een waterdichte buffer tegen armoede is. In de mate dat woningbezit een goede buffer is tegen armoede en dat de impact van een echtscheidingservaring op het woningbezit persistent is, rijst de vraag welke andere buffers tegen armoede er kunnen zijn voor ooit-gescheiden mensen. De stimulering van de arbeidsmarktparticipatie is vanuit vele opzichten gewenst en noodzakelijk. Grenzen van vrouwelijke arbeidsmarktparticipatie worden duidelijk in de periodes dat vooral moeders niet samenwonen met een partner. *Vraag is of en hoe nog meer kan worden ingezet op een passende arbeid-gezin combinatie voor deze vrouwen.*

Onze resultaten geven aan dat niet zozeer het toenemende aantal (echt)scheidingen, maar wel het er mee samenhangende toenemende aantal personen dat niet met een partner samenwoont een bekommernis moet zijn op vele beleidsagenda's.

REFERENTIES

- ADS-Bevolking – Algemene Directie Statistiek (2016). Geraadpleegd via <http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/bevolking/>
- Amato, P.R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. In: *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1269-1287.
- Andress H.-J., Borgloh, B., Bröckel, M., Giesselmann, M. & Hummelsheim, D. (2006). The economic consequences of partnership dissolution – a comparative analysis of panel studies from Belgium, Germany, Great Britain, Italy and Sweden. In: *European Sociological Review*, 22, 553-560.
- Andress, H.-J. & Hummelsheim, D. (2009). *When marriage ends. Economic and social consequences of partnership dissolution*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited.
- Bastaits, K., Van Peer, C., Alofs, E., Pasteels, I. & Mortelmans, D. (2011). Hoe verloopt een echtscheiding in Vlaanderen. In: D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (Red.). *Scheiding in Vlaanderen*. Leuven: Acco, 85-112.
- Beaujouan, E. (2011). La fécondité des deuxièmes unions en France: âges des conjoints et autres facteurs. In: *Population*, 66, 275-312.
- Beaujouan, E. (2012). Repartnering in France: The role of gender, age and past fertility. In: *Advances in Life Course Research*, 17, 69-80.
- Billari, F.C. & Kohler, H.P. (2004). Patterns of low and lowest-low fertility in Europe. In: *Population Studies*, 58, 161-176.
- Census (2011). Geraadpleegd via <http://ec.europa.eu/eurostat/web/population-and-housing-census/census-data/2011-census>
- Corijn, M. (2005). *Huwen, uit de echt scheiden en hertrouwen in België en in het Vlaamse Gewest. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: CBGS-Werkdocument, 5.
- Corijn, M. (2009). *Gezondheid en gezondheidsgedrag in het Vlaamse Gewest: verschillen naargelang het huishoudtype*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-rapport 1.
- Corijn, M. (2012). *De sluiting en ontbinding van een eerste, tweede en derde huwelijk. Een analyse op basis van Rijksregistergegevens*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 1.
- Corijn, M. (2013a). *Ongehuwd samenwonen na een echtscheiding in Vlaanderen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Webartikel 3.
- Corijn, M. (2013b). Veranderingen in de burgerlijke staat doorheen de levensloop. In: M. Corijn & C. Van Peer (Red.). *Gezinstransities in Vlaanderen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2, 21-36.
- Corijn, M. (2013c). Gezinsvorming en –ontbinding sinds 2000: verandering in gedrag en in opvattingen. In: M. Corijn & C. Van Peer (Red.). *Gezinstransities in Vlaanderen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2, 109-134.
- Corijn, M. (2015a). *Samenwonend met een partner in het Vlaamse Gewest: gehuwd, wettelijk samenwonend of zonder regeling*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-St@ts 6.
- Corijn, M. (2015b). *Dalende huwelijkskansen en echtscheidingskansen in het Vlaamse Gewest*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-St@ts 8.
- Corijn, M. (2016). *De gezinsdimensie in de psychische gezondheid*. Brussel: Vlaamse Overheid, SVR-Verkenning 3.
- Corijn, M. & Lodewijckx, E. (2009). *De start van de gezinsvorming bij de Turkse en Marokkaanse tweede generatie in het Vlaamse Gewest*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Rapport 6.
- Corijn, M. & Van Peer, C. (Red.) (2013). *Gezinstransities in Vlaanderen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Corijn, M., Wijckmans, B. & Van Bavel, J. (2013). Kinderen krijgen vóór en na de scheiding in Vlaanderen. In: *Relaties en Nieuwe Gezinnen*, 2.
- de Beer, J. (2012). *Crisis in de economie, crisis in relatie- en gezinsvorming?* Den Haag/Voorburg: CBS, Bevolkingstrends, November.
- Deboosere, P., Demarest, S., Lorant, V., Miermans, P.-J., Farfan-Portet, M.-I. & Van Oyen, H. (2006). *Gezondheid en mantelzorg*. Brussel: ADSEI Sociaal-Economische enquête 2001 Monografieën.
- Deboosere, P., Mortelmans, D. & Marquet, J. (2011). Gezin: opvattingen over relaties, gezin, gender en familiale solidariteit. In: K. Abts, K. Dobbelaere & L. Voyé (Red.). *Nieuwe tijden. Nieuwe mensen. Belgen over arbeid, gezin, ethiek, religie en politiek*. Tielt: Lannoo, 23-70.
- De Boyser, K. (2007). Armoede, sociale ongelijkheid en gezondheid in cijfers. In: J. Vranken, K. De Boyser, D. Dierckx & G. Campaert (Red.). *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2007*. Leuven: Acco, 153-166.

Defever, C. & Mortelmans, D. (2011). *De socio-economische positie van vrouwen en mannen na de transitie echtscheiding en verdeduwing. Een longitudinale studie op de Kruispuntbank Sociale Zekerheid*. Antwerpen: Steunpunt Gelijke kansenbeleid.

De Graaf, P. & Kalmijn, M. (2006). Change and stability in the social determinants of divorce: a comparison of marriage cohorts in the Netherlands. In: *European Sociological Review*, 22(5), 561-272.

De Lange, M., Dronkers, J. & Wolbers, M. (2012). Eenoudergezinnen en onderwijsprestaties vanuit een vergelijkend perspectief. De invloed van het percentage eenoudergezinnen per school. In: *Jaarboek Mens en Maatschappij*, 181-204.

de Regt, S., Marynissen, T. & Mortelmans, D. (2010). Omgaan met financiële gevolgen van een relatiebreuk: een latent groeimiddel bij gescheiden en ex-samenwonende vrouwen. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 31, 136-150.

de Regt, S., Mortelmans, D. & Marynissen, T. (2013). Financial consequences of relationship dissolution: A longitudinal comparison of formerly married and unmarried cohabiting men and women. In: *Sociology: the journal of the British Sociological Association/British Sociological Association*, 47, 90-108.

Dewilde, C. (2002). The financial consequences of relationship dissolution for women in Western Europe. In: E. Ruspini & A. Dale (Eds.). *The gender dimensions of social change*. Bristol, U.K.: Policy Press, 88-101.

Dewilde, C. (2013). *Echtscheiding en woningbezit op latere leeftijd*. In: M. Corijn & C. Van Peer (Red.). *Gezinstransities in Vlaanderen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2, 211-234.

Dewilde, C. & Uunk, W. (2008). Remarriage as a way to overcome the financial consequences of divorce- a test of the economic need hypothesis for European women. In: *European Sociological Review*, 24, 3, 393-407.

De Winter, T., Lauwereys, G., Vanderbeken, H., Dewalleffe, S., Pasteels, I. & Neels, K. (2011). *Wave 1 Fieldwork*. Brussel: ADS, GGP Belgium Paper Series, 2.

Dierckx, D., Coene, J., Raeymaeckers, P. & van der Burg, M. (Red.) (2015). *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2015*. Leuven: Acco.

Dronkers, J. (2011). *Scheiden zou niet zo normaal moeten zijn*. S & D, 11/12, 120-131.

Dronkers, J. (2013). *Bringing the macro-context into separation research and making it more relevant*. Lezing op de conference of the European Network for the Sociological and Demographic Study of Divorce, Oxford, September 26-28.

EconoVision (2013). *Socio-economic impact of divorce and family breakdown in the Netherlands. Indicative analysis of socio-economic consequences*. Rotterdam: EconoVision.

Emmery, K. (2013a). Gezinsbeleid in Vlaanderen in 2012. In: Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen, *Gezinsbeleid in 2012. De rol van het gezin, de buurt en de burger in de Huizen van het Kind*. Brussel: Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen, 69-88.

Emmery, K. (2013b). *Rapport Relatie-ondersteunend aanbod in Vlaanderen*. Brussel: Hoger Instituut voor Gezinswetenschappen.

Eurostat (2013). *Household composition, poverty and hardship across Europe*. Luxemburg: Eurostat Statistical Working Paper.

Eurostat (2015). Marriage and Divorce Statistics. Geraadpleegd via <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.

Family Matters Institute (2000). *The cost of family breakdown*. Bedford: Family Matters Institute.

FB-ADS, Federaal Planbureau – Algemene Directie Statistiek (2016). *Demografische vooruitzichten. Bevolking, huishoudens en prospectieve sterftequotiënten*. Brussel: Federaal Planbureau – Algemene Directie Statistiek.

FOD Justitie (2014). *De jaarlijkse statistieken van de hoven en de rechtbanken*. Brussel: FOD Justitie.

Frans, D., Van Mechelen, N. & Van Lancker, W. (2014). *Een structurele aanpak van de verarming van eenoudergezinnen in de Federatie Wallonië-Brussel*. Antwerpen: Centrum voor Sociaal Beleid.

Galezewska, P. (2016). *Repartnering dynamics and fertility in new partnership in Europe and the United States*. University of Southampton, Faculty of Social and Human Sciences, Division of Social Statistics and Demography, PhD Thesis.

Gelissen, J. (2003). Cross-national differences in public consent to divorce: effects of cultural, structural and compositional factors. In: W.A. Arts, J. Hagenaars & L. Halman (Red.). *The cultural diversity of European unity: findings, explanations and reflections from the European values study*. Leiden: Brill Academic Publishers, 339-370.

Gezinsbond (2013). *Focus op erfrecht. Nu praten kan helpen voor later*. Brussel: Gezinsbond.

Gilissen, R., de Bruin, K., Burger, I. & van Hemert, B. (2013). Kenmerken van personen overleden door zelfdoding. In: *Epidemiologisch Bulletin*, 4, 7-14.

Gisle, L. (2014). Geestelijke gezondheid. In: *Gezondheidsenquête 2013. Rapport 1: Gezondheid en welzijn*. Brussel: Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid, 794-954.

González-Val, R. & Marcén, M. (2012). Breaks in the breaks: an analysis of divorce rates in Europe. In: *International Review of Law and Economics*, 32, 242-255.

González-Val, R. & Viitanen, T.K. (2009). The effect of divorce laws on divorce rates in Europe. In: *European Economic Review*, 53, 127-138.

Guzzo, K.B. & Furstenberg, F.F. (2007a). Multipartnered fertility among young women with a nonmarital First birth: prevalence and risk factors. In: *Perspectives on Sexual and Reproductive Health*, 39, 29-38.

Guzzo, K.B. & Furstenberg, F.F. (2007b). Multipartnered fertility among American men. In: *Demography*, 44, 583-601.

Halman, L., Sieben, I. & Zundert, M. (2011). *Atlas of European Values. Trends and traditions at the turn of the century*. Leiden: Brill.

Havermans, N., Vanassche, S., Botterman, S. & Matthijs, K. (2013). Gezinstrajecten en schoolloopbanen van kinderen. In: M. Corijn & C. Van Peer (Red.). *Gezinstransities in Vlaanderen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2, 285-308.

- Härkönen, J. (2013). *Divorce: trends, patterns, causes, consequences*. Stockholm: Stockholm University Working Paper.
- Härkönen, J. (2014). *Emerging trends in divorce research*. Stockholm: Stockholm University Research Reports in Demography, 7.
- Härkönen, J. & Dronkers, J. (2006). Stability and change in the educational gradient of divorce. A comparison of seventeen countries. In: *European Sociological Review*, 22, 501-517.
- Hewitt, B. & Turrell, G. (2011). Short-term functional health and well-being after marital separation: Does initiator status make a difference? In: *American Journal of Epidemiology*, 1-11.
- HIS Health Interview by Survey (2013). Geraadpleegd via <https://his.wiv-isp.be/nl/SitePages/Rapporten.aspx>.
- Hoge Raad van Financiën (2013). *Studiecommissie voor de Vergrijzing. Jaarlijks Verslag*. Brussel: Federaal Planbureau.
- Ivanova, K., Kalmijn, M. & Uunk, W. (2013). The effect of children on men's and women's chances of re-partnering in a European context. In: *European Journal of Population – Revue Européenne de Population*, 29, 417-444.
- Jacquot, A. (2006). *Projections de ménages pour la France métropolitaine à l'horizon 2030: méthode et résultats*. Paris: INSEE, Document de Travail.
- Jansen, M., Mortelmans, D. & Snoeckx, L. (2009). Repartnering and (re)employment: strategies to cope with the economic consequences of partnership dissolution. In: *Journal of Marriage and the Family*, 71, 5, 1271-1293.
- Jappens, M., Wijckmans, B. & Van Bavel, J. (2011). Contact en relaties met vrienden en familie. In: D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (Red.), *Scheiding in Vlaanderen*. Leuven: Acco, 283-304.
- Kalmijn, M. (2005). The effect of divorce on men's employment and social security histories. In: *European Journal of Population*, 21, 347-366.
- Kalmijn, M. (2007). Explaining cross-national differences in marriage, cohabitation and divorce in Europe. In: *Population Studies*, 31, 243-263.
- Kalmijn, M. (2010). Country Differences in the Effects of Divorce on Well-Being: The Role of Norms, Support, and Selectivity. In: Kalmijn, M. & Broese van Groenou, M. (2005). Differential effects of divorce on social integration. In: *Journal of Social and Personal Relationships*, 22, 455-476.
- Kalmijn, M. & Gelissen, J. (2007). The impact of re-cohabitation on fertility: Evidence from life history data in the Netherlands. In: *Journal of Comparative Family Studies*, 38, 555-573.
- Kalmijn, M. & Uunk, W. (2007). Regional value differences in Europe and the social consequences of divorce: a test of the stigmatization hypothesis. In: *Social Science Research*, 36, 447-468.
- Kamp Dush, C. & Amato, P. (2005). Consequences of relationship status and quality for subjective well-being. In: *Journal of Social and Personal Relationships*, 22, 607-627.
- Kreyenfeld, M. & Martin, V. (2011). Economic conditions of stepfamilies from a cross-national perspective. In: *Zeitschrift für Familienforschung*, 23, 128-153.
- Lappegård, T. & Rønsen, M. (2011). *Socioeconomic differentials in multi-partner fertility among men*. Statistics Norway, Research Department, Discussion Papers, 653.
- Lesthaeghe, R. & van de Kaa, D. (1986). Twee demografische transitities? In: R. Lesthaeghe & D. van de Kaa (Red.), *Bevolking – Groei en Krimp, Mens en Maatschappij*, Van Loghum Slaterus, Deventer, 9-24.
- Liefbroer, A.C. & Dourleijn, E. (2006). Unmarried cohabitation and union stability: testing the role of diffusion using data from 16 European countries. In: *Demography*, 43, 203-221.
- Luyten, D., Emmery, K., Pasteels, I. & Geldof, D. (Red.) (2015). *De sleutel past niet meer op elke deur. Dynamische gezinnen en flexibel wonen*. Antwerpen: Garant.
- Lyngstad, T.H. & Jalovaara, M. (2010). A review of the antecedents of union dissolution. In: *Demographic Research*, 23, 257-292.
- Manting, D. & Bouman, A.M. (2006). Short- and Long-Term Economic Consequences of the Dissolution of Marital and Consensual Unions. The Example of the Netherlands. In: *European Sociological Review*, 22, 4, 413-429.
- Martin, S. P. (2004). *Growing evidence for a "divorce divide"? Education and marital dissolution rates in the U.S. since the 1970s*. New York: Russell Sage Foundation.
- Matthijs, K. (1987). Hertrouwen of samenwonen na echtscheiding: een statusintegratiehypothese. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 2-3, 69-102.
- Meggiolaro, S. & Ongaro, F. (2008). Repartnering after marital dissolution. Does context play a role? In: *Demographic Research*, 19, 1913-1934.
- Meggiolaro, S. & Ongaro, F. (2010). The implications of marital instability for a woman's fertility: Empirical evidence from Italy. In: *Demographic Research*, 23, 963-996.
- Monden, C. & Uunk, W. (2013). For better and for worse: the relationship between union dissolution and self-assessed health in European panel data. *European Journal of Population*, 29, 103-125.
- Mortelmans, D. & Dewilde, C. (2008). De economische gevolgen van scheiding: armoederisico's en copingstrategieën. In: J. Vranken, G. Campaert, K. De Boyser, C. Dewilde & D. Dierckx (Red.), *Armoede en sociale uitsluiting: jaarboek 2008*. Leuven: Acco, 199-219.
- Mortelmans, D. & Jansen, M. (2010). *Income dynamics after divorce: a latent growth model of income change on the European Community Household panel*. Cahiers économiques de Bruxelles/Université libre de Bruxelles. Département d'économie appliquée, 53, 85-107.
- Mortelmans, D., Pasteels, I., Bracke, P., Matthijs, K., Van Bavel, J. & Van Peer, C. (Red.) (2011). *Scheiding in Vlaanderen*. Leuven: Acco.

- Mortelmans, D., Snoeck, L. & Dronkers, J. (2009). Cross-regional divorce risks in Belgium: culture or legislative system? In: *Journal of Divorce and Remarriage*, 50, 541-563.
- MPG, Minimale Psychiatrische Gegevens (s.d.). 15 jaar registratie van psychiatrische opnames in de residentiële gezondheidszorg: periode 1998-2012.
- Neels, K. (2006). Uitstel van gezinsvorming: culturele dynamiek of structurele veranderingen? In: *Mens en Maatschappij*, 81, 277-299.
- Noppe, J. (2015). *Armoede en sociale uitsluiting in Vlaanderen relatief stabiel*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-St@ts 5.
- OECD Family Database (2015). Geraadpleegd via www.oecd.org/social/family/database
- Pasteels, I., Corijn, M., & Mortelmans, D. (2012). Een nieuwe partner na een echtscheiding? Opleidingsverschillen bij mannen en vrouwen in Vlaanderen. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, 33, 331-352.
- Pasteels, I., & Mortelmans, D. (2011). Huwen en scheiden in de levensloop. In: D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (Red.), *Scheiding in Vlaanderen*. Leuven: Acco, 65-84.
- Pasteels, I., Lodewijckx, E. & Mortelmans, D. (2013a). Gezinstransities in de levensloop van mannen en vrouwen. In: M. Corijn & C. Van Peer (Red.), *Gezinstransities in Vlaanderen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2, 37-72.
- Pasteels, I., Bracke, P., Mortelmans, D., Matthijs, K., Van Bavel, J. & Van Peer, C. (2013b). *Scheiden in meervoud. Over ouders, kinderen en grootouders*. Leuven: Acco.
- Peeters, H., De Tavernier, W. & Berghman, J. (2013). *Levensloop, pensioen en armoede bij oudere vrouwen. De impact van familietrajecten, loopbanen en pensioenreggeving*. In: M. Corijn & C. Van Peer (Red.), *Gezinstransities in Vlaanderen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2, 235-264.
- Perelli-Harris, B. & Lyons-Amos, M. (2015). Changes in partnership patterns across the life course: An examination of 14 countries in Europe and the United States. In: *Demographic Research*, 33, 145-178.
- Perelli-Harris, B. & Sánchez Gassen, N. (2012). How similar are cohabitation and marriage? Legal approaches to cohabitation across Western Europe. In: *Population and Development Review*, 38, 435-467.
- Pickery, J., Carton, A. & Verlet, D. (2015). *Ongehuwd ouderschap en echtscheiding algemeen aanvaard?* Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-st@ts 17.
- POD Maatschappelijke Integratie (2015). *Statistisch Rapport 15*. Brussel: POD Maatschappelijke Integratie.
- Pong, S., Dronkers, J. & Hampden-Thomson, G. (2003). Family policies and children's school achievement in single- versus two-parent families. In: *Journal of Marriage and Family*, 65, 3, 681-699.
- Radloff, L.S. (1977). The CES-D scale: A self-report depression scale for research in the general population. In: *Applied Psychological Measurement*, 1, 385-401.
- Rijken, A.J. & Liefbroer, A.C. (2011). Opvattingen over gezinsvorming. In: F. Bucx (Red.), *Gezinsrapport 2011. Een portret van het gezinsleven in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 62-78.
- Sandström, G. (2012). *Ready, willing and able: the divorce transition in Sweden 1915-1974*. Umeå: Report 32 from the Demographic database.
- Senaeve, P. (2013). *Compendium van het Personen- en Familierecht*. Leuven: Acco.
- Steenhof, L. & Harmsen, C. (2002). *Echtbrekers. Niet-gehuwde paren vaker uit elkaar*. Voorburg: CBS Index 10, 8-9.
- Stevenson, B. & Wolfers, J. (2007). Marriage and divorce: changes and their driving forces. In: *Journal of Economic Perspectives*, 21, 27-52.
- Soons, J., Liefbroer, A.C. & Kalmijn, M. (2009). The long-term consequences of relationship formation for subjective well-being. In: *Journal of Marriage and Family*, 71, 1254-1270.
- SVR (2015). *Vlaamse Armoedemonitor 2015*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- SVR bevolkings- en huishoudensprojecties (2015). Geraadpleegd via <http://www4.vlaanderen.be/sites/svr/Pages/2015-01-29-projecties.aspx>.
- Symoens, S., Colman, E., Pasteels, I. & Bracke, P. (2011). Welbevinden van ex-partners en kinderen. In: D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (Red.), *Scheiding in Vlaanderen*. Leuven: Acco, 237-266.
- Symoens, S., Van de Velde, S., Colman, E. & Bracke, P. (2014). Divorce and the multidimensionality of men and women's mental health: The role of social-relational and socio-economic conditions. In: *Applied Research in Quality of Life*, 9, 197-214.
- Terhell, E., Broese van Groenou, M. & van Tilburg, T. (2007). Network contact changes in early and later post-separation years. In: *Social Networks*, 29, 11-24.
- Thomson, E., Winkler-Dworak, M., Spielauer, M. & Prskawetz, A. (2012). Union stability as an engine of fertility? A micro-simulation model for France. In: *Demography*, 49, 175-195.
- United Nations (2014). *Demographic Yearbook*. New York: United Nations.
- Uunk, W. (2004). The economic consequences on divorce for women in the European union: the impact of welfare state arrangements. In: *European Journal of Population*, 20, 251-280.
- Vanassche, S. (Red.) (2011). *Congresboek Leuven Adolescenten en Gezinnenonderzoek 22 september 2011*. Leuven: K.U.Leuven, Centrum voor Sociologisch Onderzoek.
- Vanassche, S., Corijn, M., Matthijs, K. (2015a). Post-divorce family trajectories of men and women in Flanders. In: *Demographic Research*, 32, 859-872.

- Vanassche, S., Corijn, M., Sodermans, A.K. & Matthijs, K. (2013). Gezinstrajecten van ouders en kinderen na een (echt)scheiding. In: M. Corijn & C. Van Peer (Red.), *Gezinstransities in Vlaanderen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2, 73-108.
- Vanassche, S., Corijn, M., Matthijs, K. & Swicegood, G. (2015b). Repartnering and childbearing after divorce: differences according to parental status and custodial arrangements. In: *Population Research and Policy Review*, 34, 761-784.
- Van Bavel, J., Jansen, M. & Wijckmans, B. (2012). Has divorce become a pro-natal force in Europe at the turn of the 21st century? In: *Population Research and Policy Review*, 2012, 31, 751-775.
- Vancayseele, N., van Landschoot, R., Portzky, G. & van Heeringen, E. (2015). *De epidemiologie van suicidepogingen in Vlaanderen 2014*. Gent: UGent, Eenheid voor zelfmoordonderzoek.
- Van Deurzen, J. (2014). *Beleidsnota 2014-2019. Welzijn, Volksgezondheid en Gezin*. Brussel: Kabinet van Vlaams Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Gezin.
- Vanderheyden, G. & Mortelmans, D. (2013). Arbeidstrajecten van vrouwen in de periode rond hun (echt)scheiding. In: M. Corijn & C. Van Peer (Red.), *Gezinstransities in Vlaanderen*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2, 137-156.
- Van de Velde, S., Bracke, P. & Levecque, K. (2010). Gender differences in depression in 25 European countries after eliminating measurement bias in the CES-D 8. In: *Social Science Research*, 39, 396-404.
- van Duin, C. & Harmsen, C. (2009). *Een nieuw model voor de CBS huishoudensprognose*. Den Haag/Voorburg: Bevolkingstrends 3de kwartaal.
- van Duin, C. & Stoeldraijer, L. (2011). Huishoudensprognose 2011-2060: meer en kleinere huishoudens. *CBS Bevolkingstrends*, 59-67.
- Van Peer, C. (2016). *Alleenstaande ouders op de arbeidsmarkt in Vlaanderen en de EU*. Brussel: Vlaamse Overheid, SVR-Verkenning 1.
- Waldijk, K. (Red.) (2005). *More or less together. Levels of legal consequences of marriage, cohabitation and registered partnership for different-sex and same-sex partners. A comparative study*. Paris: INED, Documents de travail 125.
- Wagner, M. & Weiss, G. (2006). On the variation of divorce risks in Europe: Findings from a meta-analysis of European longitudinal studies. In: *European Sociological Review*, 22, 483-500.
- Wijckmans, B., Jappens, M., Pasteels, I. & Van Bavel, J. (2011). Kinderen krijgen voor en na een echtscheiding. In: D. Mortelmans, I. Pasteels, P. Bracke, K. Matthijs, J. Van Bavel & C. Van Peer (Red.), *Scheiding in Vlaanderen*. Leuven: Acco, 199-216.
- Wingen, M., de Jonge, T. & Arts, K. (2010). Veranderingen in burgerlijke staat en de beleving van welzijn. *CBS Bevolkingstrends*, 3^e kwartaal, 50-55.
- Wobma, E. & de Graaf, A. (2009). Scheiden en weer samenwonen. *Bevolkingstrends*, 4^e kwartaal, 14-21.
- Zartler, U., Heintz-Martin, V. & Arránz-Becker, O. (2015). *Family dynamics after separation. A life course perspective on post-divorce families*. In: *Journal of Family Research/Zeitschrift für Familieforschung*, Special Issue 10, 9-20.

BIJLAGEN

BIJLAGE 1: GGS-Bijlagetabel

Significante gewest- en geslachtsverschillen in de onafhankelijke en afhankelijke variabelen

	Gewesten ^a	Geslacht ^b
	(Ref. = Vlaams Gewest)	(Ref. = Mannen)
Huwelijkservaring	Lager	Lager
Echtscheidingservaring	Hoger	Hoger
Inwonende partner	Lager	
Opleidingsniveau	Lager	
Werkloos	Hoger	Hoger
Subjectieve armoede	Hoger	Hoger
Geen huiseigenaar	Lager	
Geen goede gezondheid	Hoger	Hoger
Chronische beperking	Hoger	Hoger
Belemmering in dagelijks leven	Hoger	
Depressieve gevoelens	Hoger	Hoger
Emotionele eenzaamheid	Hoger	Hoger
Sociale eenzaamheid	Hoger	

^a Gecontroleerd voor geslachts-, leeftijds- en opleidingsverschillen $p < 0,05$

^b Gecontroleerd voor gewest-, leeftijds- en opleidingsverschillen $p < 0,05$

Bron: Generations and Gender Survey, België, 2010, bewerking SVR.

BIJLAGE 2: ESS-Bijlagetabel

Significante land- en geslachtsverschillen in de onafhankelijke en afhankelijke variabelen

	Landen ^a		Geslacht ^b	
	(Ref. = België)		(Ref. = Mannen)	
Echtscheidingservaring	Lager	Lager	Lager	Hoger
Inwonende partner	Hoger	Hoger		
Opleidingsniveau	Lager	Lager	Lager	
Subjectieve armoede	Lager	Lager	Lager	
Slechte gezondheid		Hoger	Hoger	
Depressiviteit	Lager		Hoger	Hoger
Weerbaarheid	Hoger	Lager	Hoger	Lager
Zelfwaardering		Hoger	Hoger	Lager
Competentie	Hoger	Lager	Hoger	
Autonomie	Hoger			Lager
Sociale steun	Hoger	Hoger	Hoger	Hoger

^a Gecontroleerd voor geslachts-, leeftijds- en opleidingsverschillen $p < 0,05$

^b Gecontroleerd voor land-, leeftijds- en opleidingsverschillen $p < 0,05$

Bron: European Social Survey 2012, bewerking SVR.

MEER INFO

Martine Corijn
Studiedienst Vlaamse Regering
Departement Kanselarij en Bestuur
02 553 42 08
martine.corijn@kb.vlaanderen.be

